

Vishnuo Vasodeo Katakas

Poona Training College
या ग्रंथास

सं. का. अ. २३७

दक्षिणा प्रैज कमेटीने बक्षीस दिलें आहे.

श्रीमंत नारायण राव पेशवे

यांचा वध.

हें लहानसें काव्य

गोविंद वासुदेव कानिटकर, बी. ए.

यांनीं रचिलें

तें

परशुराम पंडित

यांनीं

C.C.

M.V.

११.६

म. ग्रं. सं. ठाणें

सन

लेखक गो. वा. कानिटकर

१८७६

पुस्तकाचें नांव

श्री. नारायण राव पेशवे

यांचा वध

विषय

११/०५

संग्रहालय क्रमांक

११८

११०

Vishnuo Vasodeo Katakas

Poona Training College
या ग्रंथास

सं. का. थ
६३७

दक्षिणा प्रैज कमेटीने बक्षीस दिलें आहे.

श्रीमंत नारायण राव पेशवे

यांचा वध,

हें लहानसें काव्य

गोविंद वासुदेव कानिटकर, बी. ए.

यांनीं रचिलें

त

परशुराम पंडित

यांनीं

६६

म. प्र. सं. ठाणे

म. प्र. सं. ठाणे

सन
१९७६

लेखक गो. वा. कानिटकर

पुस्तकाचें नांव श्री. नारायण राव पेशवे

यांचा वध

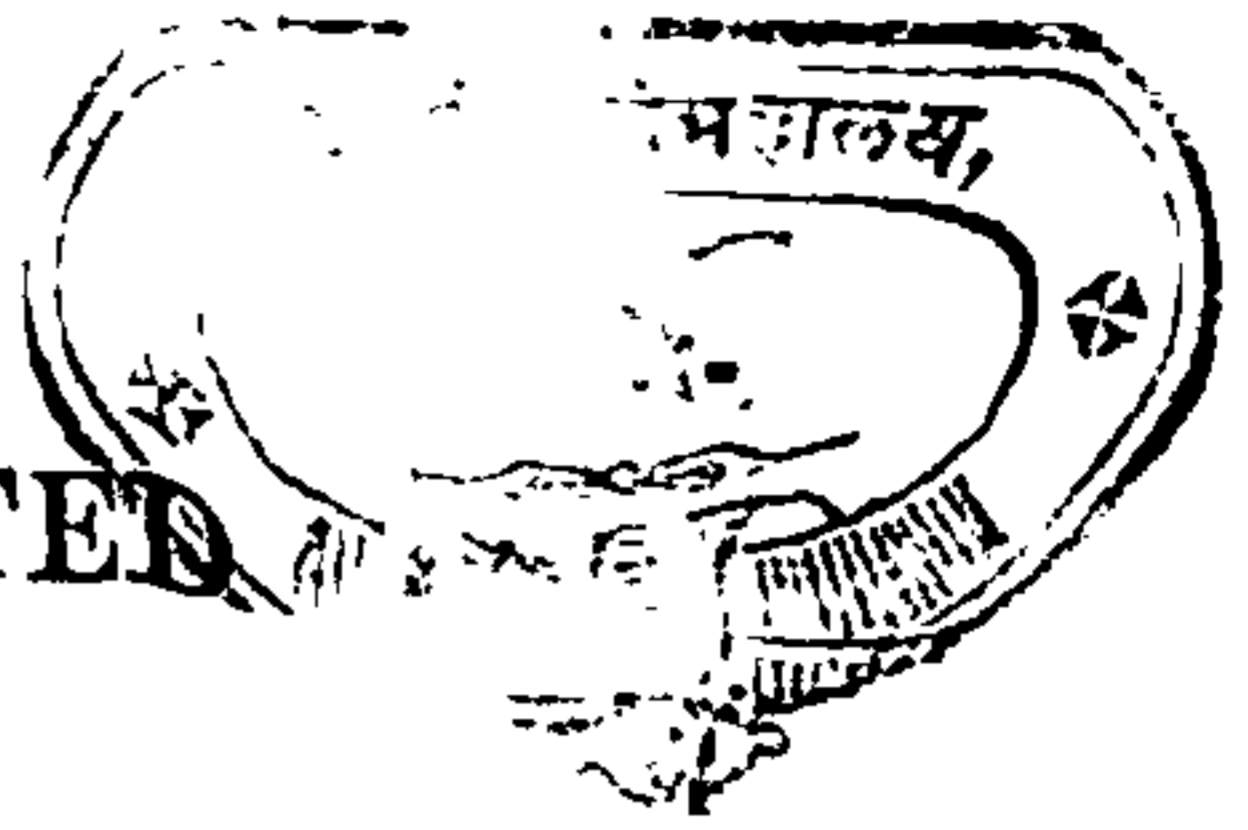
विषय

११/०५

संग्रहालय क्रमांक

११८

११०

DEDICATED

TO

HIS MUCH-ESTEEMED AND BELOVED
FATHER

RAV. BAHADUR WASUDEV BAPUJEE KANITKAR
Executive Engineer P. W. Department

AND

FELLOW OF THE UNIVERSITY OF BOMBAY

AS A

humble tribute of filial love and affection

by

his dutiful son

THE AUTHOR.

रावबहादूर वासुदेव बापूजी
कानिटकर

एक्झिक्युटिव इंजिनियर;

फेलो आफ् दि बॉबे यूनिव्हर्सिटी

यांचे सेवेशीं

हैं लहानसैं काव्य

ग्रंथकर्त्यानें पितृभक्तीस उद्देशून नम्रतापूर्वक

व कृतज्ञतापूर्वक परमादरानें अर्पण

केलें असे.

प्रस्तावना.

या संसाररूप रंगभूमीवर मानवाचे मनोविकार हींच कोणी पात्रे वनून आज अनंतकालपर्यंत नर्तन करीत आहेत. काम, क्रोध, मत्सर इत्यादि चित्तवृत्तींस आपण षड्रिपु म्हणत आलों; परंतु अल्पविवेक केला असतां असें दिसतें कीं, या प्रपंचरूप नाटकाचा जो सूत्रधार त्या सृष्टिविनायकानें हे विकार आपलीं बाहुलीं नाचविण्याचीं कळसूत्रेच कल्पिलीं आहेत.

वाचक हो! पुणें मुक्कामीं शनिवारचा वाडा आपणांपैकीं बहुतेकांनीं प्रत्यक्ष पाहिला असेल. कितीएकांस ऐकून तरी ठाऊक असेल. या वाड्यांत सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी एका दुष्ट प्रसंगीं व दुर्दिनीं मत्सरानें अति भयंकर असा नाटकप्रयोग करून दाखविला व आपल्या त्या निंद्य कामगिरीबद्दल एक मोहोरा वळी घेतला, ही गोष्ट आपणां सर्वांस इतिहासावरून विदित आहेच.

वनांतील शोभेची क्षणभर कल्पना करावी. आकाश स्वच्छ असावें. ऐन मध्यान्हीचा काल असावा. चित्रविचित्र रंग भूमिपृष्ठावर दिसत असावे. वृक्षांची रमणीय हिरवी पालवी प्रेक्षकजनांच्या नेत्रांस थंडगार करण्यासारखी असावी. अशा समयास व अशा प्रसंगास चित्तवृत्ते किती उन्नत होवात? काय उल्हास! काय मोज

वाटते ! अशा अप्रतिम सुखाचा अनुभव आपण घेत असतो तों एकाएकीं वादळ सुटावे, प्रचण्ड निविड मेघांनीं आकाश व्याप्त करावे, सृष्टीतील पंचतत्वांनीं जणुं मदि-
 राप्राशन करून किंवा निर्वंध होऊन वंड करूं लागावे, मेघांनीं गर्जना करावी, विद्युल्लतेनें खड्गाप्रमाणें अव्याह-
 त चमकत राहावे, वारा क्रुद्ध होऊन सोसाट्यानें वाहूं लागावा. असा तडाका चालला असतां एकाएकीं सकलविश्वाचा प्रकाशक व सर्वांचा आनंददाता सूर्य-
 नारायण अस्तास जातो. मग पृथ्वीतलावर घोर भयं-
 कर असें तिमिरपटल विस्तीर्ण होऊन पूर्वीची सर्व शोभा सहसा नाहीशी होते. जी वनश्री एका क्षणापूर्वीं रमणीय वाटत होती ती आतां जाऊन मनाच्या टापीं भीति व विस्मय असे दोन विकार उत्पन्न होतात. जिकडे तिकडे भयाण उदास भासूं लागते.—वाचक हो ! सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, तद्वत् त्या दुर्धर दुष्ट प्रसंगीं पुण्याचा वाली, पुण्याचा मोहोरा गेला. श्रीमंत पुण्यपत्तनाधिपति श्रीसूर्यनारायण अकस्मात मावळला. तारांगणांतून एकाएकीं अति तेजस्वी तारा अधोभागीं या भूपृष्ठावर कोसळला. सुमेरसिंगराहूनें त्या तेजोराशीस ग्रासून टाकिलें. त्या आणंदीच्या मत्सररूपप्रदीपांतील संतापानें तप्त झालेल्या स्वार्थरूप तैलांत पुण्याचा स्वामी पतंगवत् पडून नष्ट झाला ! मग काय विचारावे ? मराठी राज्यास उतरता पाया लागला. अल्प कालांतच राज्य गेलें, वैभव गेलें, सत्ता गेली, शोभा गेली, सर्व काहीं गेलें. विप्रसत्तारूप चंद्राची वृद्धिगत होणारी कला नष्ट झाली.

जनसमूहाच्या हृदयास आनंद देणारी चंद्रिका चंद्राबरोबर गेली. मासपूर्वार्ध जाऊन लवकरच काळोखाच्या रात्री आल्या. उत्तरोत्तर अमावास्या अधिक अधिक सन्निध येत चालली. इतका सगळा अनर्थ एक मत्सराने केला.

वांधव हो! तर आतां या माझ्या लहानशा कवितेनें तुमचे परस्परांतील कलह, परस्परांविषयीं द्वेषवृद्धि व मत्सर इत्यादि अहितकारक विकार घालवून देऊन तुमच्या ठिकाणीं एकी उत्पन्न करावी अशी माझी नम्र-तापूर्वक भगवंताजवळ प्रार्थना आहे.

प्रस्तुत पद्यरचनेंत खरें कवित्व किती असेल तें असो, त्याचे परीक्षक व रसग्राहक आपण आहां. मी आपल्याकडून मिष्ट म्हणून तयार केलेलें भोजन आपणांस इष्ट झालें तर मी आपणांस फार फार कृतार्थ समजेन.

आतां आपला काळ विशेष न घेतां अगोदर इतका उल्लेख करतो कीं, प्रथमसर्गांत आपण सातारच्या किल्ल्यावर वसले अहां अशी कल्पना करा. नंतर आसमंतातच्या प्रदेशाची शोभा पाहा. ती पाहिल्यानंतर सातारच्या दरवारांत श्रीमंत नारायणराव पेशवे यांस वस्त्रें कशीं मिळालीं व त्यांस रामराजानें पुण्याचे नवे मालक कसे केले इत्यादि चमत्कार अवलोकन करा. दुसऱ्या सर्गांत कलहोत्पत्तीचें वर्णन वाचा. तिसऱ्यांत शनवार वाड्यांतील गणपतिमहालाची मौज व तेथील कल्पित चमत्कार पाहा. चौथ्यांत सुमेरसिंगाशीं परिचय करून तो दुष्ट प्रतिज्ञेच्या घोळांत कसा सांपडला

हैं पाहा व पांचव्यांत तो सूर्यनारायण भयंकर मेघमंड-
लाच्या तडाक्यांत सांपडून एकाएकीं मावळल्यानंतर
दुःखशोकांनीं व्याप्त होण्यास राजी व्हा. याप्रमाणें
सामग्री मिळवून पदार्थ तयार करून आपणांपुढें ताट
ठेविलें आहे. जें रुचिकर व स्वादिष्ट वाटेल तें घेऊन
अवशिष्ट वर्ज्य करावें, ही विनंती.

यद्रोचते तद्ग्राह्यं

यन्न रोचते तत् त्याज्यम् ॥

कारण

भिन्नरुचिर्हि लोकः ।

गो. वा. कानिटकर.

This poem, styled by the author as "the death of Náráyan Rav Peishwá," contains 325 verses in different metre, generally used in metrical compositions and has for its motto a distich from the Fifth Act of Shakúntalá, which runs as follows 'स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु ॥ संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोभवत्यः ॥'

The motto is a beautiful selection, as it serves at once to show the character of the prominent personage in the poem.—Anandi Báí. The writer opens his poem with an address to the fort of Sattará, where he supposes himself to be seated engrossed in reveries and holding communion with the bulwark of the Máráthá Empire. The poet in his revery imagines that he hears a beautiful piece of advice from the once honored fort—now lying forlorn. After this, the poet, as if come to his senses, sees nothing but dead quiet. He then proceeds to describe the fort—its strength, its magnitude, its picturesque environs, its gigantic ramparts, its stupendous gates, its beautiful and magnificent domes and palaces, its sweet water-reservoirs, its natural and artificial products, and ends the scene with a charming and sublime description of Shiváji and his political and spiritual tutor and adviser—the all-revered Rámdás. Vivid fancy and natural expression are the striking features of this whole piece. At first sight this

description of Satará appears to be irrelevant to the subject the poet had in hand; but, after proceeding a little further, it begins to appear as an admirable part of a harmonious whole; for, the poet has brought Nárayan Rav with his uncle Rághobá Dádá to the Court of Rám Rájá for receiving the honors and dress of the minister or Peishwá at the hands of the Chhatrapati. This ceremony of investiture was necessary according to the national custom, still in vogue at Native Courts. As the first scene is laid at Satará, it does not appear irrelevant, if the poets' muse turns a little to its description. The full Darbar of Rám Rájá calls the attention of the poet next, who has painted it with a felicity—not to be found in the other four prize poems. The story of the Darbar, if viewed from the strict stand-point of history, is much loose and introduces such personages as Holkar and Scindia as the grandies of the Darbar—a position to which they had not risen at the time—yet, if it be looked upon from the poetical point of view, the story of the Darbar is very fine. After the Darbaries had taken their seats the Darbar is opened with the introduction of Narayan Rav to the Chhatrapati. The Maharaja at seeing Narayan Rav, remembers the last Peishwa Madhav Rav, a hardy warrior and a skilful diplomatist whose sudden and untimely death he laments and whose noble services he praises in high terms. Scindia is made to join the Maharaja and the whole of the Darbar becomes gloomy at the remembrance of Madhav Rav. Then follows the ceremony of investiture—accompanied with a few

but striking words of advice to Narayan Rav from the Maharaja on the duties and responsibilities of a minister of state. Holkar and Scindia join in extolling the Maharaja for his admirable advice. The language they use, being pure kumbi, adds charm to their sentiments. The Maharaja then turns to Raghunath Rav and exhorts him to devote his attention to the affairs of administration and to have an anxious care for the interest and welfare of his nephew, as, he was very young and destitute of paternal adviser. Thus ends the first of the five cantos into which the poem is divided.

The second canto carries the story to nearly half its length. The poet has gone over this part of the story in rather a hasty way, while some of his rivals have spun out this part to a tedious length. Neither the way is unobjectionable. When the newly invested Peishwa returns to Poona, all but Anandi Bai display their heartfelt joy in a variety of ways. She is the only soul in the whole of Poona that feels unhappy on the occasion. Her ambition would not allow her to remain contented unless she saw her husband assume the Peishwaship. She is represented as given up to day-dreaming and engaged in contriving plans for obtaining that high post for her husband. An event favourable to the fulfilment of her design occurs. A Darbar is held to consider what should be done with regard to the demand of Hyder for a certain sum of money as tribute to him. The opinions of Narayan Rav and Raghoba Dada clash. Dada is irritated to an extreme. He leaves the Darbar abruptly and goes home. There, his wife

finding a fit opportunity for carrying out her wicked intentions, complains of her ill-treatment by Narayan Rao and his wife Gangabai and so takes her husband up into her net that the poor man gives her a letter, which serves her as a pivot round which to move her plot. She calls in Sumersing and makes him promise her his services in any cause or direction. Thus ends the second canto. The exciting speech of Raghoba Dada in the Darbar, as well as the soliloquy of Anandi Bai evinces considerable power on the part of the writer to express his sentiments befitting the occasion.

The third canto is devoted to the description of the Shanwar Wada, its present and past state and the Council Hall inside it. The picture of the Ranga Mahal is a fine specimen of the poet's fancy. The description of the gallery of pictures is also true to nature and manifests the delicate taste and forcive imagination of the poet. To this charming place Narayan Rav repairs and finds his young and lovely wife lying asleep in her bed. The soliloquy of Narayan Rav on this occasion in reference to Ganga Bai beautifully delineates the sentiments of the Peishwa regarding her. At this movement, she, having suddenly started from her sleep and opening her eyes, to her surprize finds her husband standing before her, all well and happy ! Narayan Rav seeing her confused and bewildered inquires the cause of such a state. The wife informs him that a very harassing and ominous dream which she just then had beheld, occasioned it. The speech of Narayan

Rav to show the absurdity of her belief in the efficacy of the dream she had dreamed, though fine both in expression and thought, is too high for the clear comprehension of a woman like Ganga-Bai for whom it is intended. With this speech of Narayan Rav closes the third canto. This and the first canto are very creditable to the writer as a poet.

The fourth canto is very small and serves only to introduce Sumersing in the bed-chamber of the Peishwa, where of course a few words are exchanged. The poet begins with the description of the Jamadar of the Gardees, his person, his costume, his manners, his manly air, his stubborn countenance—and leads him to the Palace, where he finds Narayan Rav asleep. By the din produced by the stamping of feet &c. of Sumersing and his followers, the Peishwa is startled from his sleep. The deportment of Sumersing at this interview is that of an obedient and quiet servant. The Peishwa asks him the cause of his coming over to him at that time, to which the Rajput replies by demanding the arrears of pay due to the irregular infantry. The Peishwa promises to pay them to a farthing, but asks Sumersing to go to Nana Phadnavis, the treasurer, for the payment. Sumersing (his mission not being to demand the arrears) says in reply that he must have them there and then, knowing well that the Peishwa was not in a position to do so. Thus abruptly ends the fourth canto.

The fifth and the closing Act of the poem is a master-piece and is equal to the incidents described. The crowning act of Sumersing's promise to

the wicked Anandi Bai is the subject treated here. While Raghunath Rav is engaged in the worship of Shiva, he hears a loud clamour in the Palace. He sends his servants to inquire what was going on there. They inform him that Narayan Rao is pursued by the Gardees. In the mean time, the Peishwa runs up to his uncle to seek refuge. The nephew makes piteous entreaties to the uncle to protect him from the ruffians. The susceptible heart of the uxorious Dada, though poisoned by his wicked consort, is melted and he promises him every assistance in his power and assures him that he need not be afraid of his life. He orders Sumersing to go away, with a threat that, in case he stood there, his life should be lost. Sumersing succumbs to the order of Raghoba Dada and the exhortations of the young Peishwa ; when Anandi Bai comes in and excites Sumersing to the action, at which the hardy soldier and his followers take up their swords and cut Narayan Rav to pieces. Then follow the poet's own thoughts on the brutal action, which though few are sweet and striking. Thus ends the poem.

In this poem, the sentiments proper to different occasions are on the whole well developed and expressed. The felicity of expression and simplicity of diction, are the prominent qualities to be observed throughout the poem. The description of places is always natural and vivid. Exaggeration, which, with many, is a marked trait in composition, is met with but very rarely here. The poet has shown in many places that he has a correct idea of what natural beauty is. Many of his rivals on the pre-

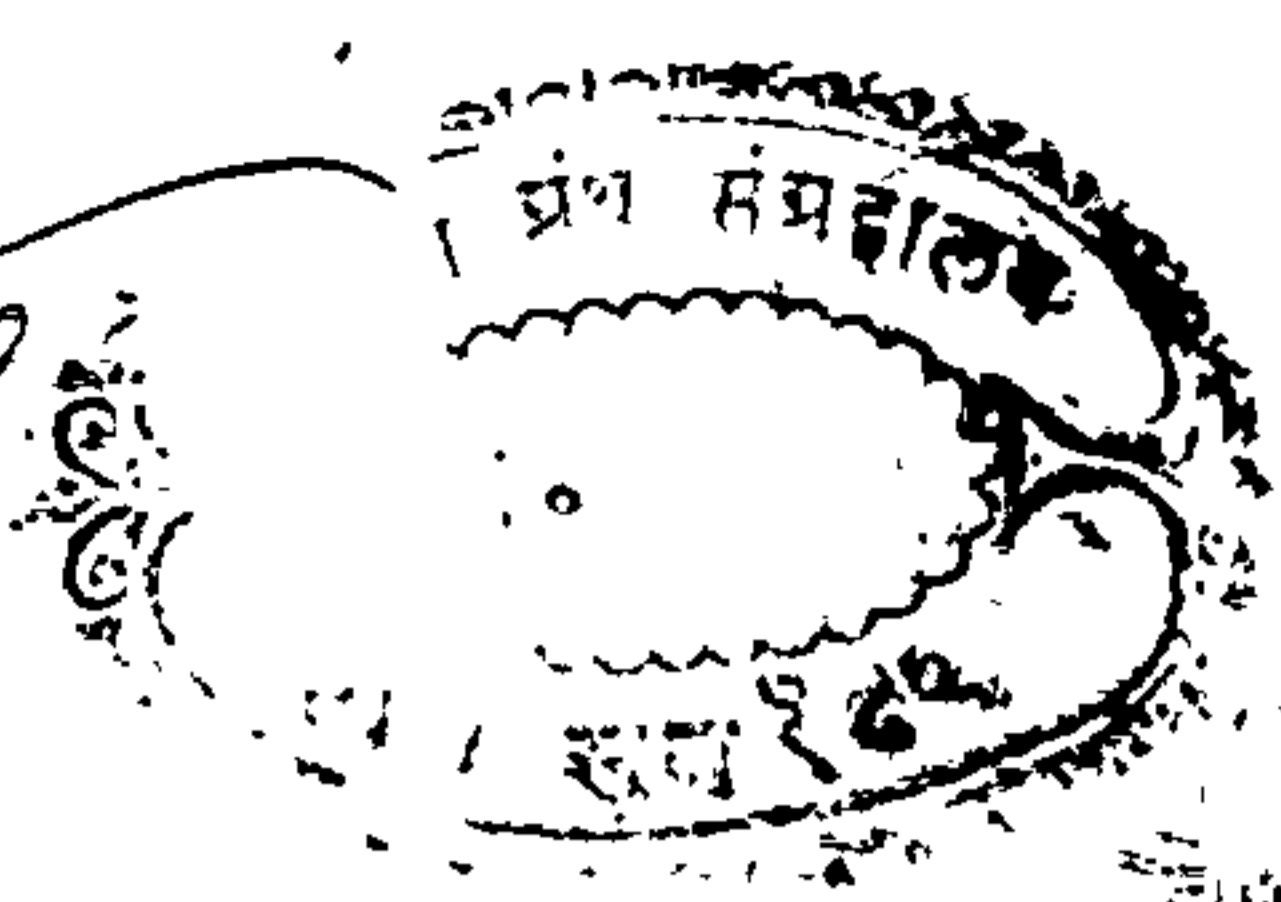
sent subject have exhibited that total want of appreciating Nature. In short, the poem in hand seems to me to be a meritorious and successful attempt at poetic writing.

RAVJI S. GODBOLE,
Secretary to the D. P. Committee.

This poem A is chiefly written after the model which has become popular since the author of "Shivaji" wrote his work. The metre is simple, there are no ornaments of style, and the course of the poem sounds roughly like a mountain stream. The English model of such pieces is that of the "Last Minstral" and 'Marmion' of Sir Walter Scott. His Lady of the Lake is a higher effort. It is essential for the success of work written on this model that the descriptions and the incident related and the characters described should have a great strength of passion and virtue.

M. G. R.

सं. ५३७

श्रीमंत नारायणराव पेशवे
यांचा मृत्यु.

मराठी काव्य.

“स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु
संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः!”

शाकुन्तलम्.

सर्ग १.

प्रस्ताव.

सातारा व तेथील किल्ला.

पुरी शाहुची ही पहा अग्रभागीं
पहा दुर्ग तो! भीति दे दृष्टिलागी! ।
असे भव्य शोभा, असे रम्य झाडी
जिथे देश सारा विराजे पहाडी! ॥ १ ॥
शिवाजी जिथे तो लढाऊ मराठा
स्मरे मानसीं, शौर्य-चानुर्य ताठा ।
अहा! कीर्ति मोठी तुझी बा शिवाजी
तुझी शोभते सर्वथा रे तुलाजी! ॥ २ ॥

मानसिक विचार.

गमे कर्णि या शब्द येतात आतां
मनःकल्पनेमर्जि मी मग्न होतां ।

“अभाग्या नरा ! व्यर्थ आशा तुझी ही
तुझे स्वप्नसृष्टीत बा चित्त राही ॥ ३ ॥
वृथा मानसीं होशि तूं खिन्न कां रे !
घडे वैभव भ्रष्ट तेव्हांच सारें ! ।

बुडाली मराठी-बुडे पेशवाई !
महाराष्ट्र ते काळचक्रांत जाई ॥ ४ ॥

फिरुनि तो शिउवा तुज ना दिसे
तुजसि लागुनि जाइल वा पिसें ! ।
धरिशि उच्च मनोरथ कां वृथा !
विसर ते दिन दुःखद सर्वथा ॥ ५ ॥

विगत वैभव जें तव भूमिचें
स्मरुनियां करिं सेवन तूं तिचें ।
स्वकवनें सुख दे निज भूजनां

धर निरन्तर ही हृदिं वासना ! ” ॥ ६ ॥

असे शब्द किल्ल्यांतुनी येति घोर
बघें तेथ जों सृष्टिचातुर्य थोर ।

कड्याच्या वरी बैसतां ते मराठे
तसे पेशवे भेटती काय वाटे ! ॥ ७ ॥

गमे युद्धतर्थांत जे मग्न झाले
तयांचा थवा दायुरूपेंच बोलें ! ।

म्हणें “वरि हो वृत्त सांगा सगर्व
तया काळिचें ! ” तों घडे शांत सर्व ॥ ८ ॥

पडे बंद वारा—न घोंगावतो ही
 न ऐकें तयामाजि मी शब्द कांहीं ।
 “वृथा वायुनों क्षोभतां कां नितांत”
 असें झोलतां हो दिशा सुप्रशांत ॥ ९ ॥
 साताऱ्या! स्थिति बघुनी तुझी अगई !
 कोणाचें हृदय विदारुनी न जाई ।
 राष्ट्रें तीं प्रबळ महान भय होती—
 वा मित्रा! मग तव कायशी कथा ती! ॥ १० ॥
 किती भव्य किल्ला तुझा रम्य राहे !
 किती उंच त्याचें अहा अग्र आहे ।
 जुमानी न अद्यापि जो वादळातें
 मराठा जसा शूर त्या यावनातें ! ॥ ११ ॥
 अहा ! कोट त्याचा जणों वज्र भासे
 करी व्यक्त जो स्वामिचें तेज खासे ।
 जरी नष्ट झाला पती मावळ्यांचा
 सख्या ! स्मारिशी थोर आत्मा तयाचा ॥ १२ ॥

किल्ल्याचें वर्णन.

तट तुझा गिरिच्या शिखरावरी
 सहज दे विळखे बहुतांपरी ।
 जणुं भुजंग उदंड विशालसा
 पसरुनी परिरक्षि ससाध्वसां ! ॥ १३ ॥

आंतील देखावा.

नगर त्यांत जणों वसलें असे
 गिरि अहा ! स्वशिरीं धरि तें कसें ! ।

गृहसमूह तयांत बरा दिसे
 जन जयांमधिं भासति यक्षसे ॥ १४ ॥
 कैलास जैसा दिसतो शिवाचा
 तैसा शिवाजी-कृत-दुर्ग साचा ।
 विस्तीर्ण वप्रें करि सर्प-साम्य
 जो नलिकंठासम नील रम्य ॥ १५ ॥

आंतील राजवाडा.

पहा राजवाडा तसा रम्य फार
 असे रम्य छाया, सुशोभा अपार ।
 गमे श्वेत हा मत्तमातंग काय
 कड्याच्या वरी ठेवुनी राहि पाय ! ॥ १६ ॥

तळीं.

तळीं जागजागीं मनोहारि येथे
 जळीं क्रीडती मत्स्य मौजेत जेथे ।
 जळाचा अहा ! उंच जागींहि सांठा
 शिवाजी! तुझ्या सत्कृतीचाच वांटा ! ॥ १७ ॥

राजारामहाराजछत्रपति.

राजारामा! धन्य सारे वडील!
 तूही राया धन्य मोठा सुशील ।
 या कार्ळीं त्या भोगिशी वैभवाते
 जें यत्नानें प्राप्त हो पूर्वजाते ॥ १८ ॥
 सातारा हा सर्व आहे त्वदीय
 किल्ला जंगी हा तुझा तेंवि होय ।
 ही सामग्री युद्धसंग्रामकार्या
 आहे सारी त्वत्करीं आज आर्या ! ॥ १९ ॥

किल्ल्याचा दिंडीदरवाजा.

प्रचण्ड द्वारें ये सहज बहु शोभा तरि किती
बळाची किल्ल्याच्या करिल जन तो कोण गणनी !
अह्य ! उंची त्याची मज न बघवे सत्य सगळी
पहावें तों जाती नयन फिरुनी येइ उकळी ! २० ॥

कोठें कोठें दारु संपूर्ण राहे
लोखंडाचे थोर गोळे पहा हे ।
कोठें तोफा मांडिल्या थोर थोर
कोठें मोठीं युद्धवाद्येहि घोर ॥ २१ ॥

अम्बावाईचें स्थान.

अम्बावाई ! हें तुझे पुण्यधाम
अम्बे ! तूतें मानिती सर्वकाम ।
आशा देवी ! तूं मराठ्यांस सारी
दुःखा त्यांच्या आदिमाता निवारी ॥ २२ ॥
शिवाजीस तूं खड्ग देशी भवानी
गुणां जो तुझ्या अम्बिके नित्य वानी ।
जयाचा तया तांबडा देशि झेंडा
तदा शासि तो शूर या आर्यखण्डा ! ॥ २३ ॥
पहा ! मागुती लागली दाट झाडी
पहाया किती वाटते फार गोडी ।
किती उंच किल्ला ! दरा खोल कोठें
मनीं दाटतें सत्य आश्चर्य मोठें ॥ २४ ॥
सभोंतें किती डोंगरी रान माजे
अनेकां तरुनीं सदा जें विराजे ।

[६]

करावा गमे स्नेह कीं या नगांचा
असें सौख्य दे वास पुष्पादिकांचा ॥ २५ ॥

करमरी वकुळी वनआंवळी
करमळी करवांदिहि बाभळी ।

सुभग केतकि जांभळ बोरि ती
अमित ते वनपादप ये रिती ॥ २६ ॥

वारि वरी चढती विविधा कडे
बहु जयांवारि खेळति माकडे ।

विविध रंग मनोहर शोभती
सुखद फार वनस्थळि वाटती ॥ २७ ॥

प्रांतस्थ हे सकळ पर्वत काय राजे
स्वस्थ स्वमंदिरिं जणों बसती मुखें जे ।

पोषाख रम्य हिरवा बरवा तयांनीं
केला असे, पसरिले मग पाय ज्यांनीं! ॥ २८ ॥

हा सातारा खोल देखा वरोनी
झाडी राहे त्या गृहातें भरोनी ।
जेथें तेथें चालती लोकसंघ
वाटे चाले हा जळाचा महौघ ! ॥ २९ ॥

पदार्थ सारे दिसती लहान
खालून जे हो गमती महान ।
झुंडीवरी झुंड दिसे नगांची
ही धन्यता सृष्टिविनायकाची! ॥ ३० ॥

किति मनोरम त्या क्षितिजावरी
चिकटले दिसती विविधा गिरी ! ।

कितिक उंच कित्ती अतिनीच ते
धनिक निर्धन साम्यच पावते ॥ ३१ ॥

फिरे अंतरिक्षांत पक्षी जसा कीं
तयाला दिसे प्रांत सर्वत्र लोकीं ।
तसा देश सारा दिसे सूक्ष्म फार
मनाला गमे हर्ष तेव्हां अपार ॥ ३२ ॥

कुठें देवळें काढिती उंच टोके
पताका कुठें वायुवेगें फडाके ।
सुवर्णध्वजाचा शिरोभाग कोठें
झकाके-तदा प्रेक्षकां हर्ष वाटे ॥ ३३ ॥

नानातऱ्हेचे खुलतात वृक्ष
जे शोभवीती क्षितिचे सुकक्ष ।
उयांच्यावरी मेळविण्यास भक्ष
पक्षी हजारों पसरी स्वपक्ष ॥ ३४ ॥

झुळझुळां जलनिर्झर वाहती
हळु हळू नदसंघहि चालती ।
जलतटावरि आम्र विराजती
फळभरें समर्या अति वांकती ॥ ३५ ॥

अनेक फलवृक्ष भूवरि तसे सुखें वाढती
मुखा पसरिती जणों अखिल तडजनां माजिती ।
मुगंध अतिमंद तो पवन त्या स्थळीं चालतो
अशांत अतिदुःखि जो नर न काय दुर्भाग्य तो ! ३६
पुढें नयन टाकितां परळि रामदासाचि ही !
जया शरण जाति जे जन न दुःख त्यां लेशही ।

शिवाजि गुरु-पूज्य हा ! अजुनि सर्व ज्या वंदिती
अगा सुपुरुषा ! असो गुरुवरा तुला मन्त्रती ॥ ३७

या टेंकडीच्या अवलोकनाने
प्रसन्नता भोगिलि ज्या जनाने ।

त्याच्या सुखा पार असेल कांहीं
देशाभिमाने न भरेल कीं ही ? ॥ ३८ ॥

अरिस्टाटलाने शिकंदर् जसा कीं !
असे शिक्षिला पूर्वे तो ग्रीकलोकीं ! ।
शिवाजी तसा शिक्षिला रामदासें
करोनी तथा शूर मोठ्या प्रयासें ! ॥ ३९ ॥

स्वधर्माभिमाने जळे जो त्वरेनें
दिले आपुले शौर्य कीं राघवाने ! ।
शिवाजी ! शिवाजी ! तुझी धन्य राया !
अम्हीं वांचतो या जर्गा आज वांया ॥ ४० ॥

क्षणोक्षिणं स्मृती तुझी घडतसे अम्हां दुर्भंगां
प्रताप तव ! काळ तो, गुरुसमर्थ तो थोर गा ! ।
तुझ्या जननिच्या परी क्वचित या जर्गा मावली !
धरोनि नवमास जी उदरिं रत्न ते भागली ! ॥ ४१ ॥
जिजाबाई ! बाई ! सदृश तव माता न असती
न आतां या देशीं तुजसम असे कायच सती ! ।
दशा या भूमीची बहुत सखये ! दुःसह घडे
पडे होतां क्षीण क्षितिवरि म्हणोनी बहु रडे ! ॥ ४२ ॥

न धन ते बल तेवि न शौर्य ते !
पवन मन्दाहि हो उडवी तिते ।

अति उदास निराश फिरे जन !
 उदरपोषण गुंतवितें मन ॥ ४३ ॥
 गुरू रामदासापरी सर्व गेले !
 अहा ! दुष्ट काळें कसें त्यांस नेलें ।
 अहा ! मावळ्यांचा पती मावळे ना
 कशी मा वळे अन्यदेशीं कळेना ! ॥ ४४ ॥

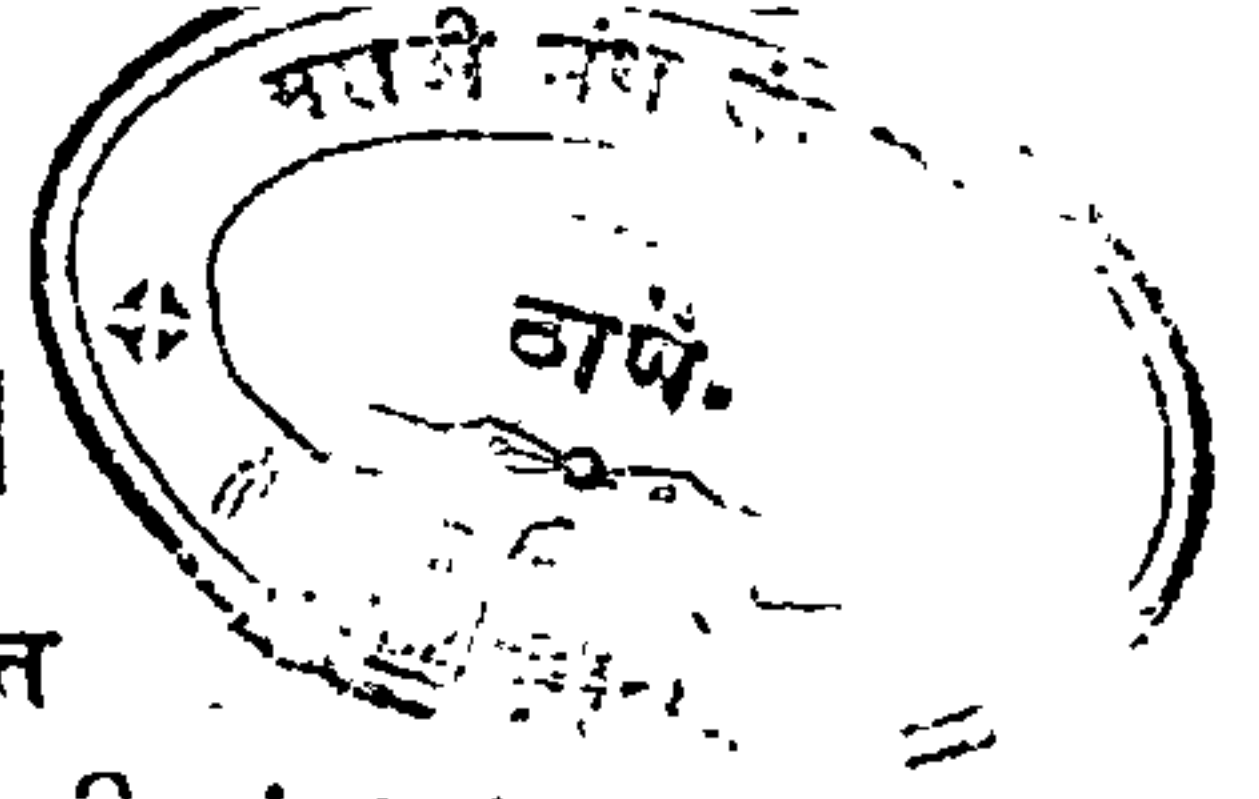
कथानकास प्रारंभ.

राजाराम महाराजांचा दरवार.
 असो शाहुच्या सत्पुरीमाजिं आतां
 भरे जी सभा ती पहा मार्ग जातां ।
 बसे रामराजा महाराज मोठा
 न राज्यांत ज्याच्या सुखालागिं तोटा ॥ ४५ ॥
 असे भव्य बांधा असे रम्य मूर्ती
 गुणांची जयाच्या तशी फार कीर्ती ।
 असे खोल मुद्रा मनीं थोर शांत
 पुरी धूर्तता दावि जो या जगांत ॥ ४६ ॥
 पहा बैसला हा महाशूर शिंदा
 उभा घेउनी नित्य तवार बंदा ।
 मुखश्री असे काय शोभायमान !
 किती पीळ अंगीं ! वळाचें न मान ! ॥ ४७ ॥
 शिपाई गडी तो दुजा दृष्टि फेंका !
 पहा नीट हा वीर व्हळ्कार बांका ।

कसा आसना देउनी बैसलासे !
 धरी नेटका खड्ड हातांत खासें ॥ ४८ ॥
 किती रंग त्याच्या मुखीं तो झकाके !
 किती तेज या मुद्रसंगींच फांके ।
 मिशा सारि जो थीर एका करानें
 तसा एक कर्णोच जो मंदिला ने ॥ ४९ ॥
 पहा नेत्र त्याचे ! किती त्यांत पाणी
 किती भव्य मूर्ती असे ती शहाणी ।
 किती भर्जरी वस्त्र घेतां विराजे !
 गुणी जो तया सर्व कांहींच साजे ॥ ५० ॥
 आहेत ते पलिकडे रघुनाथराव
 तें ब्रह्मतेज अतितीव्र न ज्यास ठाव ।
 ज्यानें स्वयें धरुनि शस्त्र करीं रणांत
 ते धाडिले यवन कालगृहीं अनन्त ॥ ५१ ॥
 स्नानादिकर्मरत होउनि त्या नरानें
 पूजादि सर्व विधिही करुनी श्रमानें ।
 अत्यन्त कीर्तियुत उद्धरिला स्ववंश
 जो स्त्रैण होउनि अहा ! करि सर्व नाश ॥ ५२ ॥
 दैसे तयाजवळ तो फडणिसि नाना
 जो दाउनी चतुरता चढवी स्वमाना ।
 अत्यन्त बुद्धिविभवे अजुनी जयाचें
 गाजे जगांत अभिधान यथार्थ साचें ॥ ५३ ॥
 साधा त्याचा सर्व पोषाख आहे
 मुद्रा तैशी फार गंभीर राहे ।

सं. ७३/०८
५३८

[११]

बैसे मोठ्या आदरानें सभेंत
जे मोठे ते होति लोकीं विनीत ! ॥ ५४ ॥

हा समाज भरला प्रबळांचा
वरिसंघ जमला अति साचा ।

'यांत मी बहु अयोग्य बसाया'
यापरी फडणिसांस गमे या ! ॥ ५५ ॥

सर्व तेंवि पटवर्धन मान्य
मण्डळांत बसले अति धन्य ! ।

विप्रही धरिति शस्त्र करांत
गर्व मानिति यथार्थ मनांत ॥ ५६ ॥

फडके हरिपंत बैसती
विनयानें तयिं वृत्त पाहती ।
अति दक्षच राज्यकारणीं
मतिचा थोर कुविघ्नवारणीं ॥ ५७ ॥

नसे गर्व कांहीं असे फार साधा
तशी त्यास कांहीं नसे अन्य बाधा ।
सदा पेशव्यांतें करी मन्त्रदान
गुणांचें खऱ्या यापरी होय मान ! ॥ ५८ ॥

सखाराम बापू पहा कारभारी
बसे त्या समाजां असे धूर्त भारी ।

शहाणा तदा पेशवाईत एक
असें बोलती वृद्ध अद्यापि लोक ! ॥ ५९ ॥
ग्रहांस रवि तो जसा प्रबल तेज दे आपण
तसा स्थित त्यांत तो गुणनिधान नारायण ! ।

अहा बहुत योग्य हा तुजसि बंधु बा माधवा
 कृतार्थ घडलासि तूं अनुज होउनी बांधवा ॥ ६० ॥
 किती मुख सुरेख तें! रुचिर गौरकांती किती !
 स्वभाव किति गोड तो ! किति मनोज्ञ तैशी गती ।
 किती मधुर बोल ते! अमृतविन्दु कीं सांडती !
 गुणांस वय शोभते किति नये दुज्या तोड ती ॥ ६१ ॥

तदा रामराजा महाराज याते
 मनीं हर्ष झाला, म्हणें पेशव्याते ।
 “असे या अहो! राव! या येथ बैसा!
 अत्नी मान दावा तुझांते न कैसा?” ॥ ६२ ॥
 उभी राहिली सर्व तेव्हां सभा ती
 जणों सूर्य आला वरी सुप्रभाती ! ।
 महा कांतिनें नेत्र जाती दिपून
 असो त्यास ते यापरी देति मान ॥ ६३ ॥
 पुन्हा आदरें स्वासनीं बैसले ते
 स्वये बैसवी भूप नारायणाते ।
 क्षणानें स्थिती अन्य हो तन्मनाची
 घडे त्या प्रसंगीं स्मृती माधवाची ! ॥ ६४ ॥

अन्तरंग मम फार दाटलें
 तों वदे स्मरण आज जाहलें ।
 “वैसला स्थलित्त या सुबांधव
 आठवे अहह! योग्य माधव ! ॥ ६५ ॥

“सुगुण तव ते राया! चित्तीं मला स्मरती पहा!
 क्षितिवरि असे थोडा ऐसा महाजन तो अहा! ।

सतत भरला सौजन्याचा विलक्षण अम्बुधी
तदापि न कमी शूरत्वेही, विचित्र तशीच धी! ॥६६॥

“असे म्लेच्छांचा त्या कदनसमयीं काळच जसा !
प्रजेचा स्वप्रेमें जनकसम जो पोषक तसा ! ।

दयाळू प्रेमाळू बहुत कनवाळू नरपती
जनाचीं दुःखे कीं भिडनि बलिराज्यांत लपती! ॥६७॥

“असे गादिचा फार या त्यास मान
अहाहा! पुन्हां होय कीं त्यासमान ! ।

मराठ्यांस तत्तुल्य निःसीम भक्त
मिळे काय अम्बे ! अह्मां स्वामिसक्त” ॥ ६८ ॥

“अहा! माधवा ! बा तुझ्या पूर्वजांचे
असे प्रेम होते निघे कीं न वाचे ! ।

तुम्हीं पेशव्यांनीं सुसंरक्षिले तें
अम्हां आज भोगावया प्राप्त होते ॥ ६९ ॥

अहा! परि हिऱ्यापरा हरपलास कां कासया !
अकान्त घडला कसा सकळ थोर राष्ट्रांत या ।
न जो अजुनि संपले रुचिर सर्व तारुण्य तो
कसा तुजसि मृत्यु ने अधम दुष्ट चांडाल तो! ॥ ७० ॥

हे शब्द ऐकुनि समस्त तदा सभा ती
अत्यन्त हो चकित वाटुनि फार खंती ।

होतात वीर नयनाम्बुविकीर्णदृष्टी
होई न कोण जन सत्पुरुषार्थ कष्टी? ॥ ७१ ॥

जे बोलला नृप मनोगत तें वदार्जे
शिंदा मनीं धरि असें, न तया रहावे ! ।

“त्ये राव मादव लई सरकार भोळ
 ऐसा जगीं पुरुस तो इरळा कपाळ !” ॥७२॥
 ऐशापरी सकळ गाति गुणानुवाद
 तो राजमांदिरिं भरे मग फार नाद ।
 नारायण क्षुभित होय वदे न कांहीं
 नेत्रांतुनी टपटपां गळती टिपें हीं ! ॥ ७३ ॥
 “करा भाउजी! राज्य आतां सुखानें!”
 रमावाइचे ऐकिले शब्द त्यानें ।
 जयीं येते तन्मानसीं निश्चये ते
 अहा! त्याक्षणीं दुःख झालें तयातें ॥ ७४ ॥
 “दादा! आतां तुम्हि नारायणास
 सांभाळाहो! अज्ञ या बाळकास! ।
 तुम्ही दोघे तत्पिता तेंवि माता
 सांगूं अन्तीं काय हो अन्य आतां!” ॥ ७५ ॥
 मरणसमयिंचे ते शब्द सद्वांधवाचे
 स्मरुनि हृदय झालें छिन्नाविच्छिन्न त्याचें ।
 स्वजनमुजननाशे कोण सौख्यांत राही!
 नवल न जरि वाटे दुःख नारायणाही ! ॥७६॥
 अस्ताचलाप्रति यदा अहिमांशु जातो
 तो म्लान पद्मसमुदाय समस्त होतो ।
 होतां सुहृज्जन विनष्ट अचेतनातें
 हो दुःख फार मग केंवि न हो नरातें! ॥ ७७ ॥
 बोले अनन्तर असें प्रभु रामराया
 “आला असे दिवस तो कसं साजरा या ।

इच्छा असेल विभुची घडणार तें तें
दुःखी वृथा घडुनि कां मुक्तां सुखातें ! ॥ ७८ ॥

“जो उपाय दिधला विभुनें या
तो कळं मिळुनि सर्व, पहा ! या ।
होइ हर्ष अभिषेक कराया !

या पुण्यांत बसवूं नवराया ! ॥ ७९ ॥

“आणा वस्त्रें सत्वरें सर्व आणा !
लाभे आत्मां पेशवा हा शहाणा ।

दुर्दैवें त्या यक्षपी माधवानें

हा भूलोक त्यागिला साभिमानें ” ॥ ८० ॥

आज्ञा झाली तत्क्षणीं सेवकांची
होई गर्दी तेंवि मंत्र्यादिकांची ! ।

आलीं वस्त्रें भूषणें सर्व आलीं

जे मोठे ते सर्वदा सौख्यशाली ! ॥ ८१ ॥

चमकती कनकाभरणें किती

विलसती कुसुमें न घडे मिती ! ।

बहु तशीं तबकेंहि चकाकती

प्रबळ जे करि त्यांस रमा पती ! ॥ ८२ ॥

“नारायणास अभिषेक घडेल आतां

हा पेशवा बहुत होईल सौख्यदाता ! ।

वस्त्रादिकांस समजोनि असें जणों तीं

स्वामीकडे वळुनि हास्यमुखें पहाती ! ॥ ८३ ॥

१. (अर्थोत्तरन्यास) ‘जे प्रबळ त्यांचे स्वाधीन लक्ष्मी आपला
दर करिते!!.

असौ राजाराम त्वरित मग वस्त्रादिक धरी
स्वये देई हर्षे सदय हल्लु नारायणकरीं ।
महाराजाला तो उठुनिच करी सादर नती
महानन्दें घाली सकळ निजअर्गीं सुभग तीं ! ॥ ८४ ॥

घडे हांसुनी तो महाराज भोळा

“करा राज्य राया ! प्रजा नीट पाळा ।

तुझां दीर्घ आयुष्य तो ईश देवो

तशी अम्बिका नित्य तुझांस पावो ! ॥ ८५ ॥

“धरा नीतिमार्गी, धरा नित्य सत्य

वहा राज्यचिन्ता, पहा धर्मकृत्य ! ।

सदा दुष्ट दंडा तसे सुष्ट वंदा

भजा ईश्वरा नित्य आनंदकंदा ! ॥ ८६ ॥

“मिळे न्यायपंथें नरा सौख्य फार

सदा राज्यकार्यांत ठेवा विचार ।

अहा! दुष्ट अन्यायपंथें नरेश

किती पावले-पावती थोर नाश” ॥ ८७ ॥

“इच्छिती मनुज राज्यपदानें

कीं सुखप्रद विशेष असे तें ।

सर्वथा अहह! हा भ्रम आहे

जो घडे नृप तयास कळे हें!” ॥ ८८ ॥

“मुखद न असे राज्याची या जर्गी पदवी अहो

मज गमतसे दुःखाचें यापरी स्थळ तें न हो ! ।

सतत असती चिन्ता भूपा किती! गणना नसे

क्षितिपति तरी निद्रा रात्रीं न गाढ जया असे ! ॥ ८९ ॥

[१७]

“स्वयें काम जें सृष्टिच्या नायकानें
भसे नेमिलें तें करावें नरानें ।
खरी गोष्ट ही मानसीं नित्य राहो
करा राज्य हें रावनारायणा हो!” ॥ १० ॥

एकोनि होळकर हा उपदेश सर्व
सानंद डोलुनि वदे मग हें सगर्व ।

“म्हाराज ग्वाँड लइ व्वाँलति अक्लिश वाचा!
वाट जनूच अवतार बिरस्पतीचा!” ॥ ११ ॥

शिंदा म्हणे, बहु तयासाहे ये हुरूप,

“त्ये काय राव पुसता ! सरकार खूप ।

ह्ये राज काय हकत्यात उगाच थोर

वागापुड अमि बगा समदीच पोर!” ॥ १२ ॥

इत्यादि शब्द बहु भूषविती समाजा,

दादांकडे मग वळे नृप रामराजा ।

तेव्हांच सद्गदित कंठ घडे जयाचा

चाले तशी क्षणभरी न तदीय वाचा ॥ १३ ॥

“दादा! तुम्ही स्वशिशु हो पदरांत ध्या हें

केला अम्ही जरि तया अभिषेक आहे ।

ह्या बाळकास न तुम्हांविण अन्य कोणी

त्यातें तुम्हीच सरणी शिकवा शहाणी ॥ १४ ॥

“पिता माता तुम्ही इतर अवघा बंधुजनही

भसे हा नांवाला धनि तदपि तुम्ही निजगृही ।

चुकी या बाळाच्या वरि वरि घडे हातुनि तरी

क्षमा प्रेमें त्यातें करुनि शिकवा त्या अवसरीं! ॥ १५ ॥

“स्मरौन मृतबांधवा कर्धि न खिन्न नारायण
 वडो स्वमनिं राघवा! खचित हा करावा पण! ।
 तुम्हांप्रति न हें जरी शिकविलें अम्ही पाहिजे
 प्रसंग पडतां असें सहज बोलणें भाग जें! ॥ ९६ ॥

दादा तदा बोलति ते वदान्य

“आज्ञा प्रभूची स्वजनास मान्य! ।

नारायणालागिं जसा असें मी
 तैसे मला आपण सर्वकामीं!” ॥ ९७ ॥

झाली सभा ती बरखास्त जेव्हां
 भाल्दार लल्कारति फार तेव्हां ।

प्रत्यक्ष आनंद भरून ठेला
 कीं या पुण्याला धनि गोड केला ॥ ९८ ॥

तो थाट, ती मौज, सुरेख चित्र
 तें, रंग तो, हर्ष तसा विचित्र! ।

हीं आज एका कवितेत मात्र
 श्रोते तुम्हीं कर्णि, न नेत्रपात्र!! ॥ ९९ ॥

सर्ग १ समाप्त.

सर्ग २.

अर्था.

हे पुण्यग्राम पहा निजपुण्ये पेशव्यांस लाभे जें ।
जें तच्चातुर्यानें वीरश्रीनें तसें पुढें साजे ॥ १ ॥

घडे दक्षिणेची बडी राजधानी
जयीं राहती लोक देशाभिमानी ।
पडे दृष्टि पूर्वीं तशी लक्षिम तेथें
अनेकां गुणांचा असे वास जेथें ॥ २ ॥

वाडे मोठे बांधिले त्या सुकार्ळी
जेव्हां धर्म पेशवा लोक पाळी ।
राज्यामध्ये थोर होते शहाणे
होते ज्यांचें दूरदृष्टी पहाणें ! ॥ ३ ॥

वसति तेथ मनोज्ञ अशा कला
बहु पुरांत गुणीजन ठांकला ।
जनसुखार्थ पदार्थ सदा नवे
बनविती न कवीप्रति वानवे ! ॥ ४ ॥

“किती लोक हौशी ! उडे काय रंग !
पुण्यालागिं भातां अहा ! तो न रंग ! ।
अह्मां पेशवाई स्मरे आज सर्व ”
असा मानिती वृद्ध अद्यापि गर्व ! ॥ ५ ॥

जागोजागीं खेळलें रम्य पाणी
झाले जेव्हां पेशवे चक्रपाणी ।
श्रीरंगानें होउनी कीं प्रसन्न
लोकांसाठीं निर्मिलें क्षीर भन्न ! ॥ ६ ॥

आर्या.

स्वारी श्रीमंतांची साताऱ्याहुनि पुण्यास ये परत ।
तेव्हां काय पुसावें होती जन सर्व उत्सवांत रत ॥ ७ ॥

गुड्या तोरणें हीं पहा जागजागीं
नृपाच्या सुखाचे सदा पौर भागी ।
अभागी असे नित्य जो तो उदास
सुखाब्धींतही दुःख होई तयास ॥ ८ ॥
जो दुष्ट त्यास बघवे न बरे दुजाचें
द्वेषेंकरुनि भरलें मन नित्य ज्याचें ।
कोणासही सुख मिळे नच या भवांत
हा देहधारि असला जरि वैभवांत ॥ ९ ॥

आर्या.

नारायण राज्यावरि बसला झाले समस्त आनंदी ।
आनंदीबाई परि नानंदी पडुनि काय हो बंदी ! ॥ १० ॥
“या पोराला मालक गादीचा कहानि आज हे बाई ।
स्वस्थचुलीशीं बसती काळअह्लांकां नघेउनी जाई ११
भाग न किंवा लागे ऐशा या वैभवास आतांच ।

वडिलपणा स्वीकारुनि

या पोराना कशास घ्या जाच ! ॥ १२ ॥

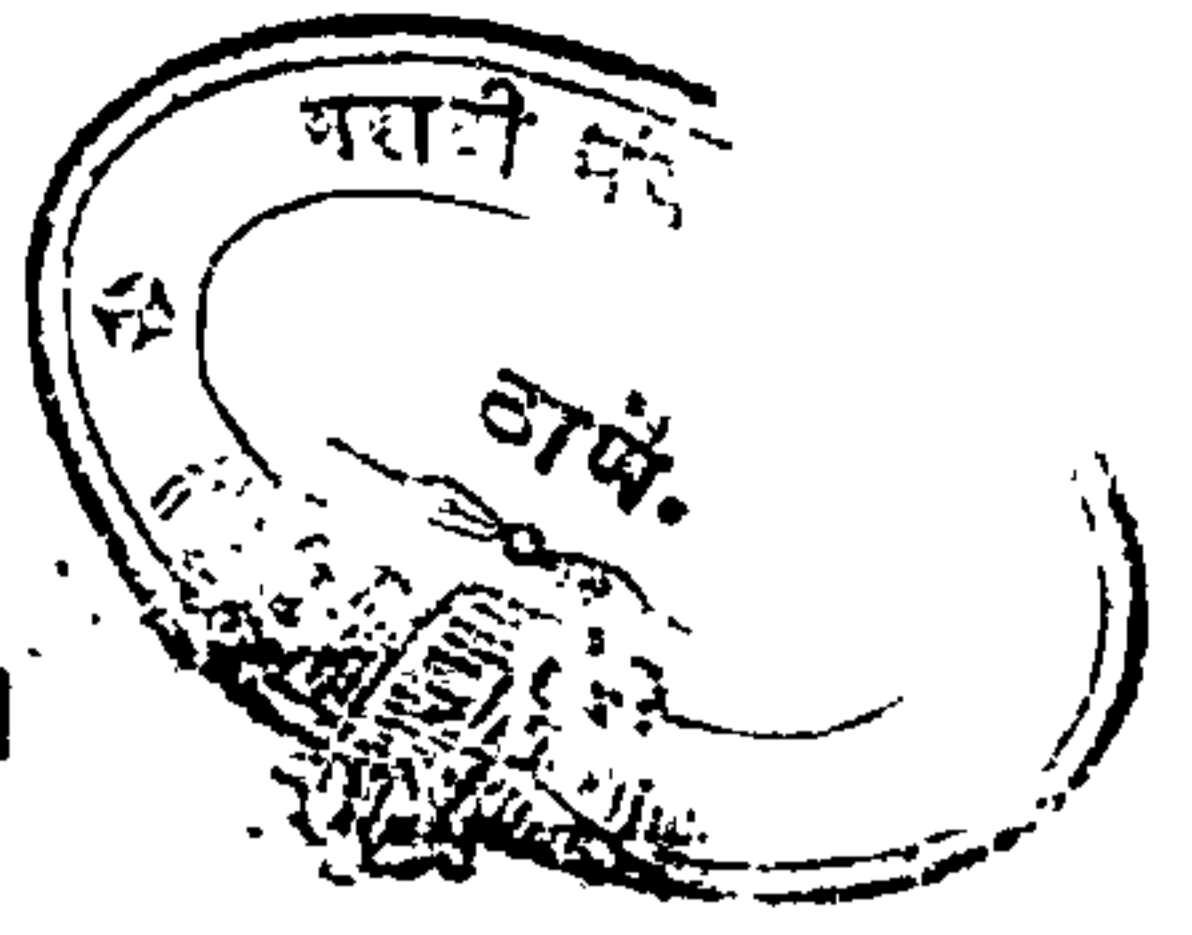
ऐसे मत्सरयुत हो

घोळति तन्मानसीं विचार यदा ।

निजरिपुच्या नाशास्तव

निश्चय निश्चळ करी अघोर तदा ॥ १३ ॥

वृत्त काय घडलें इतुक्यांत

तें करा श्रवण होउनि शांत ।
 होय कारण महा कलहाला ।
 पेशवा तरुण ज्यांत बुडाला ! ॥ १४ ॥
 बुडे सर्वथा ज्यामुळे पेशवाई
 पुढें शेवटीं सर्व नाशास जाई ।
 कलीनें जगां थोर राहें बुडालीं
 हजारों शिरें मानवांचीं उडालीं ॥ १५

आर्या.

येई यवनाकडुनी
 दरबारीं पेशव्यांस पत्र भसें ।
 द्यावा करभार तुझी
 अथवा युद्धास सिद्ध व्हाच कसे ॥ १६ ॥
 भरलें या गोष्टीचा
 निर्णय करण्यास तूर्ण दरबार ।
 शिंदे होळकरादिक
 मानकरी जमति सर्व सरदार ॥ १७ ॥
 नारायणास घेउनि
 राघोबा बसति ह्या समाजांत ।
 म्हणती “म्लेच्छु किती हा
 बडबडतो बसुनियां स्वराज्यांत ॥ १८ ॥
 “केली क्षमा आजवरी तयास
 आतां करा शासन थोर खास ।
 हा दुष्ट उन्मत्त घडे नितान्त
 दावा कसा आज तया कृतान्त ! ॥ १९ ॥

“शिखानष्ट ही जाति अत्यन्त खष्ट
तयाच्या मुळें सोशिले फार कष्ट ।
जसा सर्प तो न क्षमेलार्णि पात्र
तसा म्लेच्छ हा मासं या हो सगोत्र ! ॥ २० ॥

“ लढाई करा खास म्लेच्छासर्वें या !
अस्सी सज्ज आहों रणीं हे मराया ।
असें बोलती सर्व ते वीर बांके
तदा शत्रुतेजें सभा ती चकाके ! ॥ २१ ॥

आर्या.

रघुनाथ राव पुनरापि
बोलति नारायणा तुझे स्वमत ।
सांगुनियां वीरांतें
वीरश्रीसह करीं तयांस रत ! ” ॥ २२ ॥

वदे पेशवा तो तदा बालभावे
“अहो शूरहो ! सावधान श्रवावे !
तुझी योग्य सारे तसे शूर काका
असावी अस्सां अन्तरीं काळजी कां ? ॥ २३ ॥

“म्लेच्छ सत्य तुडवाल या क्षणीं
जालहो उठुनियां जरी रणीं ।
वाटतें स्वमनिं खास मला हें
अग्निला तृण पदार्थ न आहे ! ” ॥ २४ ॥

आर्या.

“पर्जन्याचे परि दिन
आले अत्यन्त हे समीप पहा !

[२३]

यास्तव संप्रति तुझी
धीर धरुनि आपुल्या गृहांत रहा ” ॥ २५

शिशिर ऋतू येई तों
स्वस्थ तयारी करा स्वसैन्याची ।

करभार पाठवा तों

जों न भरे झोळि शत्रुपापाची ” ॥ २६ ॥

श्रवण करुनि ऐसे शब्द नारायणाचे

त्वरित फिरुनि गेलें चित्त साऱ्या सभेचें ।

ह्मणति सकळ हर्षे ”पेशवा गोड बोलें ! ”

बहुत तदपि दादा रुष्ट होऊन गेले ॥ २७ ॥

आर्या.

रघुनाथराव गेले सोडुनि दरवार फार रागानें ।

जों अपमान समाजीं केला निःसंशयेंच पोरानें ॥२८॥

होई चकित सभा बहु, नारायण खिन्न मानसीं होय ।

बोले 'मम वचनाचा यावा काकांस रोष हो काय ॥२९॥

वांटिती त्वरित पानसुपारी

जाइ गर्दि उडुनी मग भारी ।

जाति ते निजगृहीं सरदार

भीति ज्यांसाहि गमे मनिं फार ॥ ३० ॥

आर्या.

दादांच्या अंगाचा

झाला संताप तो गृहीं थोर ।

बोले पुनरपि चित्ती

”नारायण ! कालचेंच तूं पोर ! ” ॥ ३१ ॥

[२०]

आर्या.

स्वारी श्रीमंतांची सातान्याहुनि पुण्यास ये परत ।
तेव्हां काय पुसावें होती जन सर्व उत्सवांत रत ॥ ७ ॥

गुड्या तोरणें हीं पहा जागजागीं
नृपाच्या सुखाचे सदा पौर भागी ।
अभागी असे नित्य जो तो उदास
सुखाब्धींतही दुःख होई त्यास ॥ ८ ॥
जो दुष्ट त्यास बघे न बरे दुजाचें
द्वेषेकरुनि भरलें मन नित्य ज्याचें ।
कोणासही सुख मिले नच या भवांत
हा देहधारि असला जरि वैभवांत ॥ ९ ॥

आर्या.

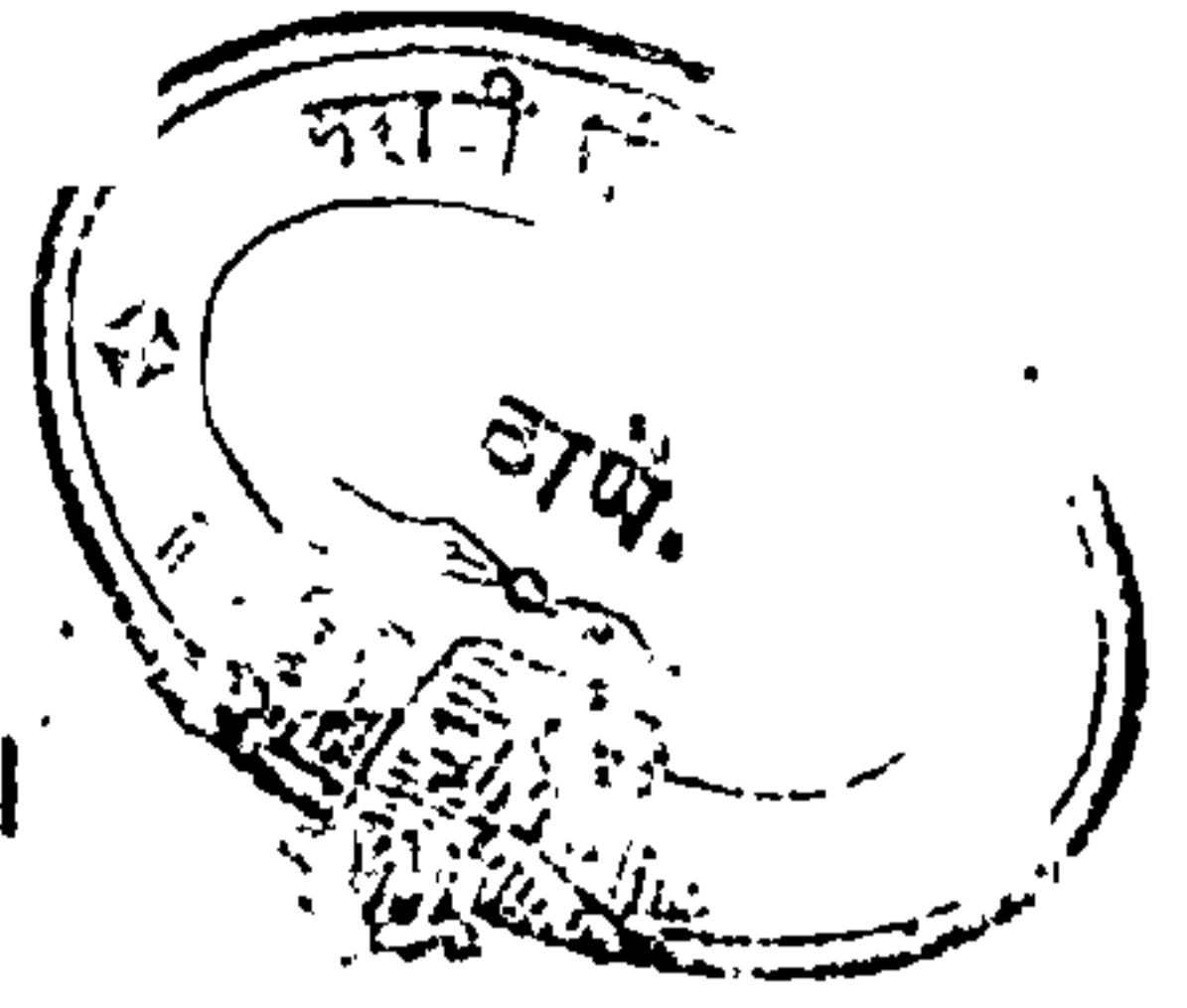
नारायण राज्यावरि बसला झाले समस्त आनंदी ।
आनंदीबाई परि नानंदी पडुनि काय हो बंदी ! ॥ १० ॥
“या पोराला मालक गादीचा कहानि आज हे बाई ।
स्वस्थचुलीशीं बसती काळअझांकां न घेउनी जाई ११
भाग न किंवा लागे ऐशा या वैभवास आतांच ।

वडिलपणा स्वीकारुनि
या पोराना कशास ध्या जाच ! ॥ १२ ॥

ऐसे मत्सरयुत हो
घोळति तन्मानसीं विचार यदा ।

निजारिपुच्या नाशास्तव
निश्चय निश्चळ करी अघोर तदा ॥ १३ ॥

वृत्त काय घडलें इतुक्यांत

[२१]

नें करा श्रवण होउनि शांत ।
होय कारण महा कलहाला ।
पेशवा तरुण ज्यांत बुडाला ! ॥ १४ ॥
बुडे सर्वथा ज्यामुळे पेशवाई
पुढें शेवटीं सर्व नाशास जाई ।
कलीनें जर्गी थोर राहें बुडालीं
हजारों शिरे मानवांचीं उडालीं ॥ १५

आर्या.

येई यवनाकडुनी
दरबारीं पेशव्यांस पत्र भसे ।
दावा करभार तुह्मी
अथवा युद्धास सिद्ध व्हाच कसे ॥ १६ ॥
भरलें या गोष्टीचा
निर्णय करण्यास तूर्ण दरबार ।
शिंदे होळकरादिक
मानकरी जमति सर्व सरदार ॥ १७ ॥
नारायणास घेउनि
राघोबा बसति ह्या समाजांत ।
म्हणती "म्लेच्छ किती हा
बडबडतो बसुनियां स्वराज्यांत ॥ १८ ॥
"केली क्षमा आजवरी तयास
आतां करा शासन थोर खास ।
हा दुष्ट उन्मत्त घडे नितान्त
दावा कसा आज तया कृतान्त ! ॥ १९ ॥

“शिखानष्ट ही जाति अत्यन्त खष्ट
तयाच्या मुळें सोशिले फार कष्ट ।
जसा सर्प तो न क्षमेलागि पात्र
तसा म्लेच्छ हा मांस या हो सगोत्र ! ॥ २० ॥

“ लढाई करा खास म्लेच्छासर्वें या !
अह्मी सज्ज आहों रणीं हे मराया ।
असें बोलती सर्व ते वीर बांके
तदा शत्रुतेजें सभा ती चकाके ! ॥ २१ ॥

आर्या.

रघुनाथ राव पुनरापि
बोलति नारायणा तुझे स्वमत ।
सांगुनियां वीरांतें
वीरश्रीसह करीं तयांस रत ! ” ॥ २२ ॥

वदे पेशवा तो तदा बालभावे
“अहो शूरहो ! सावधान श्रुवावे !
तुह्मी योग्य सारे तसे शूर काका
असावी अह्मां भन्तरीं काळजी कां ? ॥ २३ ॥

“म्लेच्छ सत्य तुडवाल या क्षणीं
जालहो उठुनियां जरी रणीं ।
वाटतें स्वमनिं खास मला हें
अग्निला तृण पदार्थ न आहे ! ” ॥ २४ ॥

आर्या.

“पर्जन्याचे परि दिन
आले अत्यन्त हे समीप पहा !

[२३]

यास्तव संप्रति तुझी
धीर धरुनि आपुल्या गृहांत रहा ” ॥ २५
शिशिर ऋतू येई तों
स्वस्थ तयारी करा स्वसैन्याची ।
करभार पाठवा तों
जों न भरे झोळि शत्रुपापाची ” ॥ २६ ॥

श्रवण करुनि ऐसे शब्द नारायणाचे
त्वारित फिरुनि गेलें चित्त साऱ्या सभेचें ।
ह्मणति सकळ हर्षे “पेशवा गोड बोले ! ”
बहुत तदपि दादा रुष्ट होऊन गेले ॥ २७ ॥

आर्या.

रघुनाथराव गेले सोडुनि दरवार फार रागानें ।
झों अपमान समार्जीं केला निःसंशयेंच पोरानें ॥२८॥
होई चकित सभा बहु, नारायण खिन्न मानसीं होय ।
बोले ‘मम वचनाचा यावा काकांस रोष हो काय ॥२९॥

वांटिती त्वारित पानसुपारी
जाइ गर्दि उडुनी मग भारी ।
जाति ते निजगृहीं सरदार
भीति ज्यांसहि गमे मनिं फार ॥ ३० ॥

आर्या.

दादांच्या अंगाचा
झाला संताप तो गृहीं थोर ।
बोले पुनरपि चित्ती
“नारायण ! कालचेंच तूं पोर ! ” ॥ ३१ ॥

गर्वे भकल मजसी
 शिकवाया लाज वाटते न तुला ।
 खवळे न घळे तन्मन
 टोंचति कीं शर तदीय हृदयाला ॥ ३२ ॥
 आणंदी बाईच्या
 मंदिरिं तैसाच नेटका गेला ।
 केला त्या कृत्येने
 जालबलें मीन बद्ध तो केला ! ॥ ३३ ॥

कपटशब्द पतीसह बोलली
 अधिक तन्मति दूषित जाहली ।
 बहुत पोर असे गृहीं मात्रला
 झट उपाय करा तरि यात्रला ! ॥ ३४ ॥
 “मदपमान अतीव गृहीं करी
 सकळ केंवि तुझांस रुचे तरी ।
 खचित बांधियलीं करिं कंकर्णे
 मजसि भाग असे अजि बोलणें ! ॥ ३५ ॥
 “टाकून बोले सटवी हि सून
 घरीं धनी काय तुम्ही असून ।
 कोणी मला आज जर्गी न मानी
 होती पहा चाकर बेइमानी ! ॥ ३६ ॥

आर्या.

“याला दुनियेंतुन या
 काढा बाहेर, अन्य युक्ति नसे ।
 तों झिटकारुनि दादा
 म्हणती “होईल हें अनिष्ट कसे ! ॥ ३७ ॥

[२५]

अन्ती पतीचें मन ती
वळवी बोलोनि शब्द रागाचे ।
हा बोले "कर पुसतां
मजला नच जें तुझ्या मनास रुचे" ॥ ३८ ॥
'धरावा' असें पत्र देई लिहोन
बहू हर्षली जाय तेव्हां निघोन ।
मनीं योजुनी घात नारायणाचा
म्हणे 'ये कधीं दीन देवा सुखाचा?' ॥ ३९ ॥
सुमेरसिंगाप्रति तूर्ण दासी
धाडोनियां आणवि ती तयासी ।
युक्ति प्रयुक्ती लढवोनि थोर
घेई प्रतिज्ञा करवोनि घोर ॥ ४० ॥

आर्या.

विश्वासू परि भोळा
भाहे जाणून ती वदे त्यास ।
'कार्य स्वकीय कांहीं
करिशिल कीं बोल गुप्त रे खास?' ॥ ४१ ॥
'तुम्ही कीर्ति मी ऐकते फारदीन
तुजें शौर्य मोठें तसें तें इमान ।
तुझ्या जातिच्या वीण हें काम सिंगा
न फत्ते घडे, केंवि अन्यास सांगा?' ॥ ४२ ॥

[२६]

आर्या.

घेववि ती त्याकडुनी,
बोलुनियां मधुर, बेलभंडारा ।
वचनास गुंतला तों
सांगे मनिंचा विचार ती साग ॥ ४३ ॥

सर्ग २ समाप्त.

सर्ग ३.

[शनवारचा वाडा.]

पुढें भव्य वाडा पहा थोर आहे
पडोनी कसा पर्वतप्राय राहे ! ।
किती उंच भिंती, किती भार जंगी
न भंगे गमे अंग ज्याचें सुरंगी* ॥ १ ॥
प्रबळ, थोर, विशाल विराजती
बुरुज; वेष्टिति सर्व सभोवती ।
गमति दिग्गज रक्षिति त्या गृहा
भयद् वर्णहि नील अस पहा ! ॥ २ ॥
किती आंत शोभा! किती गार वाटे
जनांच्या मनीं, जाय जो त्याच वाटे ।
चमत्कार जेथें असे सर्व ठाई
तऱ्हेच्या मजेच्या किती थोर सोई ! ॥ ३ ॥

* सुरंगानींही न फुटण्यासारखें.

गजबजे जिकडे तिकडे किती,
 अमित सेवक संतत राबती ।
 भ्रुनि वैभव राहतसे सदा
 करिति राज्य सुविप्र सुखें यदा ॥ ४ ॥
 परि अहा! स्थिति आज कशी घडे
 न बघवे सुजनास तिच्या कडे ।
 पळभरांत निवर्तति पेशवे
 अहह! कर्मदशा, नच बोलवे ! ॥ ५ ॥
 ज्या स्थळीं सकळ थाट मिळाला
 गर्व विप्ररिपुचाहि निमाला ।
 ब्रह्मतेज पसरे बहु जेथें
 ताम्रवर्ण भरला घन तेथें ॥ ६ ॥
 शास्त्रयुक्तविधिपावन झाली
 *पुण्यशील नृपराजहवेली ।
 ती अहा! यवन दूषित होई
 म्लेच्छ त्यांत करिती बहु सोई! ॥ ७ ॥
 असे ध्वस्त सारें, न वाडा, न कांहीं
 न हो पूर्विचा वासही आज राही ।
 षडे थोर मैदान वारा झळाले
 मना त्या स्थळीं येति आतां उमाले! ॥ ८ ॥
 स्थळीं राबती माणसें ज्या हजार
 सदा सेवनीं स्वामिपादांसमोर ।

* या चरणातील समासान 'हवेली' हा यावनी शब्द मुद्दाम 'पुण्य-
 शील नृपराज' या संस्कृत शब्दाशी संयुक्त करून शब्दरचनेवरून
 अर्थ ध्यानेत केला आहे.

दिसे सर्व उध्वस्त पर्यस्त आतां
 न कोणी विचारी, पुसे तेथ जातां ॥ ९ ॥
 उभा पाहरा नित्य जेथें शिबंदी
 असे भांत जाण्यास म्लेच्छांशि बंदी ।
 असे शान्त सारें, नसे त्रास जेथें
 करी मंडई थोर कल्होळ तेथें ! ॥ १० ॥
 महा शूर शिंदे तसे वीर अन्य
 जिथें येउनी बोलती 'विप्र धन्य !' ।
 जहागीरवाले, बडेजाव ज्यांची
 घडे ज्या स्थळीं नित्य गर्दी अशांची ॥ ११ ॥
 अहा ! त्या ठिकाणीं पहायास जातां
 विके भाजिपाला ! पडे भूस आतां ।
 बसे येथ काची बसे बागवान
 विपत्ती सदा देइ काळास मान ! ॥ १२ ॥

आर्या.

कारंजावरती ज्या
 देहा अर्पी सवाइमाधव तो ।
 हर ! हर ! आतां तेथें
 शूद्र तसा म्लेच्छ कावडी भरितो ! ॥ १३ ॥
 वाढ्यांत सुंदर असे नृपराज याचें
 मंदिर, वर्णन न हो करवे जयाचें ।
 लक्ष्मी प्रसन्न अनुनी करि वास जेथें
 राहे उणीव कसली मग सत्य तेथें ? ॥ १४ ॥
 महाल नारायणराव यास
 शोभे तसा तन्मवयौवनास ।

प्रत्यक्ष आनंद करी स्ववास
ऐसें गमे जेथ सदा जनास ॥ १५ ॥

सहस्र कारागिर त्या स्थळास
अनेकवर्षे करुनी प्रयास ।

समस्तचातुर्यबळे सुशोभा
देती, अशी अप्रतिमा यशोभा ! ॥ १६ ॥

कनकवर्ण मनोज्ञ चक्राकती
बहुत यत्किरणें मग फांकती ।
किति विलक्षण हें चमके रूपें
धन अहा गणती न किति खपे ! ॥ १७ ॥

विलसणार सुरभ्य रमापती
ह्यणुनि लक्ष कुबेरच मापती ।
सतत तेथ मनोहर वा सती
जणुं रमा शिजुनी करि वास ती ! ॥ १८ ॥

समान्तरें स्तंभ उभ पहा हे
नक्षींत पक्षीजनसंघ राहे ।
वनांतुनी येति जणों घरा हे
ऐसें गमे प्रेक्षक यास मोहें ॥ १९ ॥

सकळ वृक्ष अहा ! सुरुचे कसे
रुचिर रंग तयां हिरवा असे ।
मधुनि राघु मनोहर कोरिले
जणुं जिवंत धरोनिच ठेविले ॥ २० ॥
भिंतीवरी कसब दाविति ते चितारी
चित्रें विचित्र बहु काढुनि चित्तहारी ।

दिसे सर्व उध्वस्त पर्यस्त आतां
 न कोणी विचारी, पुसे तेथ जातां ॥ ९ ॥
 उभा पाहरा नित्य जेथें शिबंदी
 असे आंत जाण्यास म्लेच्छांशि बंदी ।
 असे शान्त सारें, नसे त्रास जेथें
 करी मंडई थोर कल्होळ तेथें ! ॥ १० ॥
 महा शूर शिंदे तसे वीर अन्य
 जिथें येउनी बोलती 'विप्र धन्य !'
 जहागीरवाले, बडेजाव ज्यांची
 घडे ज्या स्थळीं नित्य गर्दी अशांची ॥ ११ ॥
 अहा ! त्या ठिकाणीं पहायास जातां
 विके भाजिपाला ! पडे भूस आतां ।
 बसे येथ काची बसे बागवान
 विपत्ती सदा देइ काळास मान ! ॥ १२ ॥

आर्या.

कारंजावरती ज्या
 देहा भर्षी सवाइमाधव तो ।
 हर ! हर ! आतां तेथें
 शूद्र तसा म्लेच्छ कावडी भरितो ! ॥ १३ ॥
 वाड्यांत सुंदर असे नृपराज याचें
 मंदीर, वर्णन न हो करवे जयाचें ।
 लक्ष्मी प्रसन्न असुनी करि वास जेथें
 राहे उणीव कसली मग सत्य तेथें ? ॥ १४ ॥
 महाल नारायणराव यास
 शोभे तसा तन्मवयौवनास ।

प्रत्यक्ष आनंद करी स्ववास
 ऐसे गमे जेथ सदा जनास ॥ १५ ॥
 सहस्र कारागिर त्या स्थळास
 अनेकवर्षे करुनी प्रयास ।
 समस्तचातुर्यबळें सुशोभा
 देती, अशी अप्रतिमा यशोभा ! ॥ १६ ॥
 कनकवर्ण मनोज्ञ चकाकती
 बहुत यत्किरणें मग फांकती ।
 किति विलक्षण हें चमके रूपें
 धन अहा गणती न कित्ती खपे ! ॥ १७ ॥
 विलसणार सुरम्य रमापती
 ह्यणुनि लक्ष कुबेरच मापती ।
 सतत तेथ मनोहर वा सती
 जणुं रमा विजुनी करि वास ती ! ॥ १८ ॥
 समान्तरे स्तंभ उभ पहा हे
 नक्षींत पक्षीजनसंघ राहे ।
 घनांतुनी येति जणों घरा हे
 ऐसे गमे प्रेक्षक यास मोहें ॥ १९ ॥
 सकळ वृक्ष अहा ! सुरुचे कसे
 हचिर रंग त्यां हिरवा असे ।
 मधुनि राघु मनोहर कोरिले
 जणुं जिवंत धरोनिच ठेविले ॥ २० ॥
 भिंतीवरी कसब दाविति ते चितारी
 चित्रें विचित्र बहु काढुनि चित्तहारी ।

प्रत्यक्ष सर्व सजली जणुं सृष्टि अन्य
ऐसे गुणी करिति वास पुण्यांत धन्य ॥ २१ ॥

“हा जाननी सह वसे रघुराज वेधे
वांके कपींड अनुमान् दृढभक्ति जेथे ।

ते दुःखभाणि वनि पांडव शोभतात

ती धर्ममूर्ति दिलसे वनि फार शांत! ॥ २२ ॥

ती द्रौपदी, नकुल, तो सहदेव पार्थ

तो वीर सुंदर धनुर्धर भीम सार्थ ।

ते घोर राज; अति उंच विशाल शैल

जें पांच दैसाति अहा वनवासशील ॥ २३ ॥

बसे रुक्मिणीही वसे सत्यभामा

स्वये सेविती प्रीतिनें सर्वकामा ।

वनीं कृष्णजी सौख्यशाली विगजे

स्वये धेनु चारी, दुर्गी वेणु वाजे ॥ २४ ॥

दयार्द्र नारायण शेषशार्द्र

लक्ष्मीसर्वे; तावरि दृष्टि जाई ।

समुद्रकन्या हरिच्यः पदाते

सेवातसे जो हरि आपदाते ” ॥ २५ ॥

अशी चित्रमाला अने त्या महाला

घडावेच कीं सौख्य नारायणाला ।

महा भक्तिनें नित्य चित्रें पहावीं

न खंती परी जोडप्याला गमावी ॥ २६ ॥

१ भीम [भयंकर] या नंवास अनुरूप चित्र काढिलें होतें.

आर्षा.

रत्नजडित पर्यकीं

गंगाबाई बसे सुखें शयनीं ।

पाहुनि वाट पतीची

झाली अत्यन्त खिन्न ती स्वमनीं ॥ २७ ॥

चित्तेनें व्यग्र जिचे

चित्त पडे मग विचारपाशांत ।

येणें अजुनि न बाई

घडलें कां आज तें महालांत ! ॥ २८ ॥

असे बहुत देखणी, कुरळ केश ते हालती !

विशाळहि कपाळ तें, अति लुपाळ हो ती सती ।

परस्परगुणान्वये बहुत शोभलें युग्म तें

चुके सतत, यास्थळीं विधि चुकेन कीं मन्मते ॥ २९ ॥

कपोलतलिं देउनी कर सचिन्त साध्वी बसे

तिला स्वपतिनेच तें भवन पूर्ण सारें दिसे ।

जिथे नयन टाकि ती गुणनिधान नारायणा !

त्वदन्य न तिला गमे, विसरली अहा मीपणा ! ॥ ३० ॥

असा प्रेमा मोठा क्षितिवरि असे खास विरळा

सती अर्पी प्राण प्रियपतिपदीं काय सगळा ।

हंसार्वे बोलावे मृदु जवळ जेव्हां पाति असे

विणें प्राणेशाच्या क्षणभर तिला चैनच नसे ॥ ३१ ॥

ह्मणे वारंवार "प्रियपति मला कीं विसरला

प्रतीक्षा मार्गाची करित बसतां काळ सरला ।

दिशा झाल्या शांत प्रचुर अवध्या शीतळ पहा

न बाई येणें हो, विरह किति अद्यापिहि सहा ! ॥ ३२ ॥

जों वाट पाहे पतिची अशी ती
चितीं तिच्या फार तरंग येती ।
तों मत्सरी होडानि काय निद्रा
ये त्या सुकालींच तिला अभद्रा ॥ ३३ ॥

पडे या दिनीं चांदणें पौर्णिमेचें
असे स्वच्छही तेज तेव्हां नभार्चे ।

पडे चांदणें स्वच्छ गंगाननाचें
नृपाच्या मनीं नित्य यद्विंब नाचे ! ॥ ३४ ॥

पडे नयन झांकुनी क्षणभरीच जों मंदिरीं
तिचा हृदयवल्लभ प्रिय अशांत ये सत्वरीं ।
पति श्रमुनि मञ्चकीं निजलिसे प्रिया पाहिली
वदे मग अहा ! सखी बहु मदर्थ हो भागली ॥ ३५ ॥

मनिं म्हणे मुख मोहक हें किती
कर शरीरिं लतांपरि शोभती ।
नथ कशी विलसे तव नासिकीं
विसरुनी वर ठेविशि आज कीं ! ॥ ३६ ॥

निद्रिस्त तूं गे असतां पहावी
भाशा अशी हें मन फार दावी ।
आहे प्रिया शांत किती शहाणी
हें साक्ष देई मुख ! रूपखाणी ! ॥ ३७ ॥

उपवनांत निरन्तर वाहतो
कुसुमगंधित वायु मनोज्ञ तो ।

० स्त्रिया निजताना नथ काढून गळ्यांत घालतात किंवा शर्यच्या खालीं ठेवतात हें बहुधा प्रसिद्ध आहे.

श्वसित तेंधि गमे तव सुंदरी !

हृदय हें मम चन्द्रमुखी! हरी ॥ ३८ ॥

“आकाशाच्या मधिल सखये ! चन्द्र हा रूपराशी
गर्वानें गे खिडकिमधुनी पाहि या त्वन्मुखाशी ।
या चंद्राला परि बघुनि तो होय लज्जायमान
झांकी अभ्राम्बरिं मुख पहा खालिं घालोनि मान! ३९

“उठ, तुझी चल झोंप सखे पुरी

वद मशीं वचनें मृदु सुंदरी !”

ह्मणुनि तो मुखचंद्र धरी करे

हलुच चुंबन भूपति घे त्वरे ! ॥ ४० ॥

“हो स्पर्श त्या मृदुकपोलतलावरी कीं

होई न जों, नयन तों उघडोनि टाकी ।

ही सुस्ति काय सखि बैस उठोनि आतां”!

राहे उभी उठुनि तों अति दूर कांता ॥ ४१ ॥

गंगाबाई मानसीं खिन्न झाली

निद्रेमध्ये कीं पती ये महालीं ।

खालीं लज्जायुक्त राहे उभी ती

किंवा स्वप्नीं वाटली फार भीती ॥ ४२ ॥

हृदय बहुत जीचे लागले तें उढाया

धडधड अजुनी तो ऊर पाहे उढाया ।

अधर थरथरे तो कंप सर्वत्र येई

अहह ! भिडनि गेली यापरी गंगुबाई ॥ ४३ ॥

अधींच अबलाजन प्रबलभीरु लोकांत हो

हिव्या जवळ मंदिरीं नमुनि कांत एकांत हो !

पडे सुमुखि एकटी मग वघोनि कुस्वप्नही
भयें न सहसा कशी गडबडोनि जाईल ही? ४४

कष्टी अशी बहून सुंदरि ! बोल कां गे ?

चिन्ता महान तुजलागिं कशास लागे ? ।

ऐशी सखे ! जवळ बैस धरीं न लाज

कां म्लान हें तव मुखाम्बुज सांग भाज ॥ ४५ ॥

कोणी तुझा करि सखे ! अपमान काय ?

कां व्यर्थ गे झिजविशी मृदु फार काय ! ।

अस्ती निरंतर तुझ्या सखि ! सेवनांत

कां भागशी तदपि जानकि कीं वनांत ? ॥४६॥

गृहांत अथवा वदे वद कुशब्द कीं गे तुला !

प्रसंग गुदरे असा कवण आमुच्या राणिला ? ।

न भीड धरिं मानसीं, तुजासि वाटते कां भय ?

स्त्रियांस पतिच्या विणें इतर कोणता आश्रय ॥४७॥

परोपरी प्रेमभरें नितान्त

करी समाधान तदीय कान्त ।

कटाक्षयुक्त प्रणयें सती ती

होऊन पंफुल्लित जाय अंतीं ॥ ४८ ॥

कवळुनि पतिलागीं देइ आलिंगनातें

श्रम सकळ सतीचे जाति तेव्हां लयातें ।

स्वजन गवसतां हो संकटीं, थोर कष्ट

त्वरित घडति सारे या प्रपंचांत नष्ट ॥ ४९ ॥

मुपर्यकीं अंकीं बसुनि पतिच्या गद्गदरवें

वदे गंगावाई मधुर, कविला तें न वदवे ! ।

स्वबाहूपाशांनीं मदनसममूर्ति प्रियकरा
धरी, जैशी लक्ष्मी मजसि गमते अम्बुजधरा ! ५०

किंवा मनोज्ञ रमणीय अशा वनांत
वह्नी तरूस कवळी समजोनि कान्त ! ।

सर्वत्र वायु सहसा सुटुनी प्रचण्ड

टाकी समस्त हलवून जयीं अखण्ड ! ॥ ५१ ॥

मन उघडुनी बोले साध्वी न भी तिळही धरी

सहज पडले मी पर्यकीं सख्या ! निजमंदिरीं ।

मजसि सहसा निद्रा लागे, कशी न कळे मला !

बहुत तुमच्या साठीं आत्मा असे जयिं भागला ५२

गतधवा वनिता निजमंदिरीं

हळुच येउनि हो मजला धरी ! ।

सकळ कुंकु पुशी मम भाळिंचें

मग सहास्य घडे मुख तें तिचें ! ! ॥ ५३ ॥

दुर्जे स्वप्न तें पाहिलें दुष्ट बाई !

अजूनी मला भीति वाटे अगाई ! ।

अकस्मात काळा घुसे काळरूप

गृहीं कोणि या-फार विक्राळरूप ! ! ५४ ॥

कुस्वप्न ऐसें बघुनी भयानें

मीं मञ्चकीं हो उठले त्वरेनें !

तो मंदिरीं वल्लभही न पाहें

दुःखें तदा मानस घाबरे हें ! ॥ ५५ ॥

गमे मत्कंठींचा प्रियतम अहा ! हार हरिला !

भगे बाई ! त्यानें अवचित गळा काय चिरिला ! ।

सखा माझा वाटे अहह ! धरणीच्या वर पडे
भगे बाई ! माझे हृदय अजुनी हें धडधडे ! ॥ ५६ ॥

ऐसें झणोनि भयकंपित सुंदरी ती
कंठी पडे स्वपतिच्या वदवे न रीती ! ।
हाहा ! प्रिया ! त्यजुनि कां मज आज जातां ?
स्वप्नभ्रमें करि विलाप तदीय कांता ! ॥ ५७ ॥

कवळुनी दयितेप्रति पेशवा
मग वदे खरि बाइलबुद्धि ! वा ! ।
तुजसि दे भय गे तव कल्पना
दुखविशी सखि ! सत्य वृथा मना ! ॥ ५८ ॥

स्वप्नें प्रिये ! सतत होति न हीं कृतार्थ
दुश्चिन्ह हें तुजसि कां गमतें निरर्थ ? ।
स्वप्नांत गे दिसतसे मनिं अन्य सृष्टी
तूं व्यर्थ कां घडशि अज्ञ नितान्त कष्टी ? ॥ ५९ ॥

“व्यापार चाले, मन राहि जागें
संकल्प नानाविध वाढती गे ।
बुद्धी करी संयमना न त्यांच्या
आत्मा बघे गोष्टे परोपरीच्या ! ॥ ६० ॥

गमे सोडुनी जिव देहास दे हा
करी स्वप्नमृष्टी धरी अन्यदेहा ! ।
पडे कल्पनावद्धजालांत-त्याशी
घडे सौख्य किंवा भिडे दुःखराशी !! ॥ ६१ ॥

क्षण मशीं वद मंजुळ सुंदरी !
हृदयिं भीति न कल्पित ही धरीं ।

निकट हा हृदयेश तुझा असे
 तरि गमे तुज स्वप्न खरें कसें? ॥ ६२ ॥
 शिपाई किती ! पाहरा नित्य राहे
 असे थोर वाडा तरी स्वप्न कां हें !
 सखे ! मंदिरीं कोण येतां धजेल !
 मला स्पर्शण्या छाति कोणास बोल ? ॥ ६३ ॥
 बसावें, हंसावें खुलावें, रमावें
 सुखी सर्वदा या मुखानें दिसावें ! ।
 असे भाग्य मोठें प्रभूचा प्रसाद !
 धरावा तुवां मानसीं कां विषाद ? ॥ ६४ ॥
 काका काकू आपुले मायबाप
 आहे सारें—थोर पुण्यप्रताप !
 नाना तैसे योग्य मन्त्री अह्मांस
 वेळोवेळीं होशि कांगे उदास ! ॥ ६५ ॥
 तुला बोलल्या शब्द काकू घरांत
 तरी ठेविलें पाहिजे चित्त शांत ।
 तुझ्या सासुबाई सखे त्या वडील
 असे गे अह्मां प्रीतिचा कोण बोल" ॥ ६६ ॥
 समाधान ऐसें करी पेशवा तो
 सतीचा तदा खेद सर्वस्व जानो ।
 सुखें मंचकीं युग्य तें झोंप घेई
 सुनिद्रिस्त जो नष्ट तहुःख होई ! ॥ ६७ ॥

सर्ग ३ समाप्त.

सर्ग ४.

जमादार तो नेटका शूर भाई
खरा पेशव्यांचा जुना जो शिपाई ।
स्वतां फौज सारी जयाने पहावी
रणाची स्पृहा नित्य चित्ती धरावी ॥ १ ॥

असे वीर बांका खरा स्वामिभक्त
मनाचा खरा थोर जैसा सशक्त ।
सदा सत्य बोले सदा सत्य चाले
जयाच्या मुळें विप्रशत्रू निमाले ॥ २ ॥

प्रचण्ड ज्याचें अवघें शरीर
विचित्र मुद्रा अति थोर धीर ।
ती क्रूर दृष्टी, न भयें पहावे
सैन्यांत जीनें विविधा रमावे ! ॥ ३ ॥

तो डौल, तो मंदिल फार काम्य
तो थाट, ती ऐट समस्त रम्य ।
तवारि शोभे कमरेस खाशी
शेला मजेचा लटकावि हौशी ॥ ४ ॥

हिन्दुस्थानी सर्व बाणा तयाचा
तो फौजेचा सर्व पोषाख उंचा ।
शस्त्रें खोवी जेवि पुर्णे, कटीला
वाटे ज्याची प्रेक्षकां गोड लीला ॥ ५ ॥

किती गोड त्याची सदा जीभ बोले
किती नम्रता! कल्पनाही न चाले ! ।

गुणांचा निधी सिंग तो काय वाटे
 परी एकट्या दुर्गुणें सर्व फाटे !! ६ ॥
 प्रतिज्ञा केली जी दृढ न जन हे मोडिति कदा
 घडावें सत्त्वाचें अनवरत कीं पालन सदा ।
 'सकृत् जें बोलावें अननृत करावेंच' ह्यणती
 खरें किंवा खोटें मग न बघती कार्य पुढतीं ॥ ७ ॥
 देती राज्यें, भोगिती दुःखराशी,
 "सत्त्वाखालीं सर्व" वाटे तयांशीं ।
 सत्त्वाभन्तीं मानिती न्याय सारा
 बाकी भासे संसृतीचा पसारा ! ॥ ८ ॥
 हरिश्चन्द्र तो सत्त्वशाली पुराणी
 तसा राम, ती जानकी पट्टराणी ।
 महाशूर ते पंडुचे पुत्र पांच
 असे लागला मार्ग पूर्वी असाच ॥ ९ ॥

आर्या.

सेवुनि मिष्टान्नाते
 येई नृप पर्वतीहुनी भवनीं ।
 एकान्तवास सेवी
 पडला क्षणभर तदा सुखें शयनीं ॥ १० ॥
 "येउं न द्यावें कोणीं"
 प्रभु दे आज्ञा अशी गृहदारीं ।
 तीं हा अनर्थ गुदरे
 कोलाहल जाय होउनी भारी ॥ ११ ॥
 होउं न देइ तयांचा
 तो रक्षक मंदिरीं प्रवेश पहा ।

बोले सुमेरसिंग

'क्षणभर एकीकडे समस्त रहा' ॥ १२ ॥

त्वेषानें तो शिरला

अन्तीं नृपमंदिरांत न जुमानी ।

निद्रावश पति पाहुनि

मृदु शब्दे उठवि परि न अवमानी ॥ १३ ॥

तो पेशवा गडबडां उठला भयानें

केला सनम्र मग त्यास सलाम यानें ।

पायांवरी नृपतिच्या शिर सिंग ठेवी

गादीस मान निज यापरि योग्य दावी ॥ १४ ॥

वदे पेशवा प्रेमयुक्त स्वभावे

“अस्ती भोगितो राज्य हे त्वत्प्रभावे ! ।

असे काय तें बोल रे थोर कार्य

मला आजकालीं न कांहीं अकार्य ॥ १५ ॥

“आलास कां वद समस्त सुमेरसिंगा

इच्छा त्वदीय जन ने वद काय भंगा ? ।

किंवा पगार चुकला मिळती न वस्त्रे ?

फौजेस काय मिळती न नवीन शस्त्रे ? ॥ १६ ॥

क्रोधावेश करोनी

प्रकट वदे सिंग आयका कारीं ।

“सैन्याला रोजमुरा दिधला

नाहीं समस्त काकांनीं ॥ १७ ॥

वर्ष घडे छत्रपती

परि न मिळाला मदीय लोकांस ।

सेवा करनी प्रभुची

न मिळावें काय अल्प पोटास ! ” ॥ १८ ॥

हे गारदी सकळ जीव मदीय घेती
पोटास मालिक जरी न तयांस देती ।

माझ्या सर्वे प्रभुपदाप्रति हे समस्त
आले पहा बनुनि निर्भय खास मस्त ! ॥ १९ ॥

तदा पेशवा सेवका हाक मारी
वदे ‘कोणरे तो असे बोल दारीं’ ;

‘सर्वे घेउनी सर्व या गारद्यांतें
म्हणा बापुला द्या त्वरें रोज यांतें!’ ॥ २० ॥

आतां येथें द्या अम्हां सर्व पैसा
या सर्वांचा हट्ट आहेच ऐसा ।

‘बापू नाना मानितों हे न कोणी
टाका थैली याक्षणीं या ठिकाणीं!’ ॥ २१ ॥

आर्या.

भूप म्हणे ‘कोठुनि रे
देऊं थैली स्वमंदिरां सिंगा!’ ।

उमजुनि उलटें वदशी,
रुसशी हा व्यर्थ मजवरी कांगा?’ ॥ २२ ॥

‘मममंदिर हें आहे,
या ठायीं ठेविती न भाण्डार ।

नानाप्रति सोंपविलें
अहिरे आमर्चे धनागार ! ॥ २३ ॥

[४२]

श्लोक.

सिंग तो खवळला जणुं सर्प
बोलला मग कठोर सदर्प ।

‘गोठ शब्द रुचती न असे हे
शर्करा न, विष भाषण आहे! ॥ २४ ॥

‘पगार त्वरें या ठिकाणीं भरा हो
दुजी गोष्ट आतां नृपा दूर राहो! ।

निघे अन्यथा तीव्र नागीणं नंगी
क्षणामाजि जी देह हा सत्य भंगी! ॥ २५ ॥

बाहेर बोलुनि असें तंव खड्ग काढी
म्यानातुनी सबळज्यास सरोष ओढी ।

संतप्त तो बहुत होउनि भूप बोले
धन्मानसीं कपट तत्क्षणें सर्व आलें ॥ २६ ॥

सर्ग ४ समाप्त.

सर्ग ५.

• श्लोक.

देवार्चनीं रत तदा रघुनाथराव
ते बैसती करित हो जपजाप्य सर्व ।

पूजासमस्त अटपे न षडोपचार
तों तत्क्षणीं गुदरला क्षण हा अघोर ! ॥ १ ॥

झणझणे अवघें गृह त्या रवें
अति भयंकर जो नच वर्णवे ।

दिन ! दिन ! प्रतिशब्द असा निघे
अहह ! तो स्वमुखें द्विज कोण घे ! ॥ २ ॥

दृणाणे पहा तत्क्षणीं सर्व वाडा
म्हणे कोणि हाणा ! वदे अन्य 'पाडा !'
परी यावनी शब्द तो 'दीन दीन'
करी पेशव्यालागिंहो 'दीन दीन' ! ॥ ३ ॥

पडे वीज वाटे, गमे मेघ गर्जे
परी दुष्ट तवारि ही फार माजे ।
असे ज्या गृहीं शान्त आनंद सर्व
कसें लोटले तेथ हें दुष्ट पर्व ! ॥ ४ ॥

प्रलयकाल भयाळ जणों स्वयें
अहह ! पुण्यपुरीमधिं काय ये !
शिराति गारादि त्या भवनीं तसे
यवन धेनुकुलांत अहो जसे ! ॥ ५ ॥

[४४]

आर्या.

दादांच्या कर्णों ते
देवगृहीं पडाति शब्द विक्राळ ।
वीर तथापि गमे कीं
कोसळते काय आज आभाळ ! ॥ ६॥

श्लोक.

तदा त्यांच्या अंगीं अतिनिविड रोमाञ्च उठती
अतिक्रोधानें ते नयन सहसा ताम्र घडती ।
गमे अंतर्दामीं भयबहुत त्यातें क्षणभरें
म्हणे कांहीं आहे समय कठिण भ्रान्ति न उरे ! ॥७॥

अरे धोंडिबा ! कोण आहे दुजारे
पळा, या त्वरें वृत्त घेऊन सारे ! ।
असा कोण उन्मत्त वाड्यांत होई
वृथा कोणरे दुष्ट हा त्रास देई ? ॥ ८ ॥

“ जा चांपाजी ! जा तुळाजी त्वरेनें
भंगते ही कोण पूजा पहा ने ।
जा मूर्खानों पाहतां तोंड काय ?
बांधा त्याचा सत्वरें नष्ट काय ! ” ॥ ९ ॥

शोधास तों ते जन जाति कांहीं
वाड्यांत कां गर्दें भरोन राही ।
येवोनि दादांप्रति सांगतात
कीं 'कोसळे थोर गृहीं अकांत' ॥ १० ॥
क्रोधें करीं धरुनि शस्त्र सुमेरसिंग
बोले मुखें 'कठिण ये मजला प्रसंग !' ।

वाङ्मयांत वाघ खवळे जणुं काळरूपी
कीं काय आज रजपूत गमे सुरापी ! ॥ ११ ॥

जशी गाय धांवे वनीं बापुडी ती
तिला वाटते गर्जतां व्याघ्र भीती ।

अहा ! पेशवा तेवि सर्वत्र धांवे
नहो सोडिले थोर दैवप्रभावे ! ॥ १२ ॥

हे गारदी निजगृहीं शिरती समस्त
होऊन मत्तकरिच्या सम खास मस्त।
दादांस हें सकळ वृत्त कळोनि आलें
अत्यन्त दंग मग चित्त तदीय झालें ॥ १३ ॥

अहा ! तरुण पेशवा करुण तो स्वरानें पळे
पराक्रमपटु स्वयें तदापि धैर्य सारें गळे ।
अहो मजसि वांचवा, मरणसागरीं मी बुडें
पित्या मरतसे तुझे अहह ! लेंकरुं बापुडे ॥ १४ ॥

पळे त्वरित याक्षणीं मजसि तारगा बांधवा !
तुझा अनुज संकटीं स्मरुनि ये सख्या माधवा !
अहा ! स्वगृहिं वाढला भुजग दुग्ध जो सेवुनी
पहा निज विषानलें करुनि दुग्ध टाकी धनी ॥ १५ ॥

काका ! धांवा ! वांचवा ! सर्व धांवा !

येवो तुझां ! सत्वरें कींव, धांवा !

काका ! टाका आज पूजाच, धांवा !

या दुष्टांनीं बाळ कां हा वधावा ! ॥ १६ ॥

अनेकविध ओरडे, बिलगला तदा शेवटीं
गळ्यांत पडला भयें दृढ अतीव मारी मिठी ।

अहा, नच निघे मुखामधुनि शब्द ऐशी गती,
 सुशुष्क रसना घडे सुकुनि थोष्ट जाई किती ! ॥१७
 उडे धडधडां तसें हृदय, शान्त जें सर्वदा
 नितान्त खवळे मन, प्रचुरदान्त जें हो सदा ।
 प्रताम्र नयनांतुनी गळति अश्रु ते टप्टपां !
 असा अळवि तेधवां 'मजवरी कराहो कृपा ॥ १८॥

काका तुह्मी याक्षणीं बापमाय
 झाला माझ्या हातुनी दोष काय ! ।
 काकू झाल्या रुष्ट बाळावरी या
 आतां काका ! दाखवा सर्व माया ॥ १९ ॥
 मजसि आश्रय या कटिचा असे
 तदवलंबन सोडिन मी कसें ।
 अवकृपा घडतां तुमची अशी
 इतर रक्षिल कोण जगीं मशीं ! ॥ २० ॥

नितान्त करुणस्वरें दृढधरोनियां आळवी
 स्वतात समजोनियां, तनु तदीय कीं पोळवी ।
 म्हणे भिडं नको, नसे तुजासि भीति नारायणा !
 बलें भिववुनी अरे उगिच घेशि कां आपणां ? ॥२१

प्रत्यक्ष काळ तंव घेउनि काय सोंग
 येई करीं धरुनि खड्ग सुमेरसिंग !
 धांवे सरोध्र बहु मागुति पेशव्याच्या
 जो शेवटीं थडकला जवळी धन्याच्या । २२
 जैसा बुभुक्षित मृगाधिप फार वेगें
 सोडोनियां निजदरी गजपृष्ठि लागे ।

होई तदा स्थिति जशी करि शावकाची
झाली तशी अहह पुण्यपुरीश याची ! ॥ २३ ॥

राहे तेव्हां तो उभा सिंग रागे
कांपे ज्याचा हस्त खड्गप्रसंगे ।

मुद्रा त्याची म्लान अत्यन्त भासे
दुष्कृत्यानें कोण लोकीं विकासे ? ॥ २४ ॥

‘काका! काका! वांचवा संकटीं या
आला आला प्राण माझा हराया! ।
कांही काका आज कां क्रुद्ध झालां
त्राता नाहीं काय या बालकाला ! २५ ॥

घडे कोणता दोष ऐसा महान
करा हो क्षमा, वा मला जीवदान ।
मला आसरा सर्वथा या करांचा
धनी कोण हो अन्य या चाकराचा ? ॥ २६ ॥

“स्वकारिं धरुनी या बाळाला स्वये परिरक्षिलें
बहुत मजला काका तुम्ही ममत्वहि दाविलें ।
जनकजननी नाहीं ठावी समस्त तुम्ही मला
मज्वरि असे एकाएकीं कशास्तव कोपलां ? ॥ २७ ॥

“लहानपणचे किती स्मरति लाड सारे मला
असे अवडतां बहू, बहुत लाडका एकला ! ।
तुम्ही स्वसुत मानुनी सदय पोशिला बाल हा
महान सहसा कशी अवरुपा घडे आज, हा!! ॥ २८ ॥

बाल्यापासुनि पोशिला शिशु
तुम्ही प्रेमें सदा पोरका,

काका! भेद कधीं मनीं न धरिला
होई असें आज कां ? ।

पूर्वींपासुनि जो अतीव
तुमच्या स्नेहे असे वाढला
त्याचा नाश सुमेरसिंग
करण्यासाठीं अहो पातला !!! ॥ २९ ॥

ज्या वृक्षाला इतर जरि दे
या जर्गीं जन्म माळी,
ईशाज्ञेनें तदपि सहसा
सोडि ज्याला अकाळीं ।

त्याते तुम्ही मग म्हणवुनी
आपुलासा दयेनें
केला मोठा सदयहृदये
सत्कृपासिंचनाने ! ॥ ३०

“कधीं दुखविलें नसे, कधिं न शब्दही बोललां
अनेकविध आदरे प्रियपदार्थ द्यावे मला ।
उणें किमपि ज्या तुम्ही मज न या गृहीं ठेविलें
अशा शिशुसि आज कां सहज दूर हो लोटिलें ? ३१

“मरणसमयिंचे ते शब्द त्या माधवाचे
स्मरति न मनिं काका! काय तुम्हांस साचे ? ।
सुजन निजमुखानें बोलती एकदां ते
अननृत करिती हो होउनी जीवदाते ! ” ॥ ३२ ॥

राघोबाच्या लागुनी फार कंठीं
जीवासाठीं आळवी; काळ कंठी ! ।

तों त्वेषानें सिंग बोले सुमेर
होई तेव्हां सर्वथा जो अधीर ॥ ३३ ॥

“दादासाहेब! सोडा त्वरितचि
ममता, तेंवि दुष्कीर्ति जोडा
तोडा स्वस्नेहबंधा,
मृदुलविषतरुअंकुरामार्जि खोडा ।
फोडा हा घाट, मोडा ध्वज निजरिपुचा,
नाहिं हा गोड ओढा
गाढा हा यत्न काढा,
स्वकरिं अखिलही थोर संपत्ति ओढा ॥ ३४ ॥

सोडा सोडा खास नारायणाला
सोडा सोडा तेंवि हो आपणाला ।
तोडा तोडा कंठिंचा पाश तोडा
नाहीं गोडा हा गळ्यामार्जि खोडा! ॥ ३५ ॥
दिसे कंप-ओष्टीं, घडे क्रूर चर्या !
म्हणे “सर्व हें व्यर्थ आहे अनार्या ! ”
वदे मर्मवाक्यें, जणों बाण सोडी
धन्याची तदा धैर्यनौकाच फोडी ! ॥ ३६ ॥

दया क्रूरतेमार्जि कीं होय मग्न
चकाके अहा! तत्करिं खड्ग नग्न ।
गमे काय नागीण फोंफावते ही
निजस्वामिला जी ढसायास पाही ॥ ३७ ॥
एका हस्ते पेशव्यातें धरून
‘जा, जा, मूर्खा ! येथुनीं जा निघून’ ।

काका! भेद कधीं मनीं न धरिला
होई असें आज कां ? ।

पूर्वीपासुनि जो अतीव
तुमच्या स्नेहें असे वाढला
त्याचा नाश सुमेरसिंग
करण्यासाठीं अहो पातला !!! ॥ २९ ॥

ज्या वृक्षाला इतर जरि दे
या जर्गीं जन्म माळी,
ईशाज्ञेनें तदपि सहसा
सोडि ज्याला अकाळीं ।

त्यातें तुम्ही मग म्हणवुनी
आपुलासा दयेनें
केला मोठा सदयहृदये
संरुपासिंचनानें ! ॥ ३०

“कधीं दुखविलें नसे, कधिं न शब्दही बोललां
अनेकविध आदरें प्रियपदार्थ द्यावे मला ।
उणें किमपि ज्या तुम्ही मज न या गृहीं ठेविलें
अशा शिशुसि आज कां सहज दूर हो लोटिलें ? ३१

“मरणसमयिंचे ते शब्द त्या माधवाचे
स्मरति न मनिं काका! काय तुम्हांस साचे ? ।
सुजन निजमुखानें बोलती एकदां ते
अननृत करिती हो होउनी जीवदाते ! ” ॥ ३२ ॥

रायोबाच्या लागुनी फार कंठीं
जीवासाठीं आळवी; काल कंठी ! ।

तों त्रेषानें सिंग बोले सुमेर
होई तेव्हां सर्वथा जो अधीर ॥ ३३ ॥

गदासाहेब! सोडा त्वरितचि
गा, तेंवि दुष्कीर्ति जोडा
स्वस्नेहबंधा,

दुलविषतरुभंकुरामाजिं खोडा ।
तोडा हा घाट, मोडा ध्वज निजरिपुचा,
नाहिं हा गोड ओढा
गाढा हा यत्न काढा,
स्वकरिं आविलही थोर संपत्ति ओढा ॥ ३४ ॥

सोडा सोडा खास नारायणाला
सोडा सोडा तेंवि हो आपणाला ।
तोडा तोडा कंठिंचा पाश तोडा
नाहीं गोडा हा गळ्यामाजिं खोडा! ॥ ३५ ॥

दिसे कंप-ओष्टीं, घडे क्रूर चर्या !
म्हणे "सर्व हें व्यर्थ आहे अनार्या !"
वदे मर्मवाक्ये, जणों बाण सोडी
धन्याची तदा धैर्यनौकाच फोडी ! ॥ ३६ ॥

दया क्रूरतेमाजिं कीं होय मग्न
चक्राके अहा! तत्करिं खड्ग नग्न ।
गमे काय नागीण फोंफावते ही
निजस्वामिला जी ढसायास पाही ॥ ३७ ॥

एका हस्ते पेशव्यातें धरून
'जा, जा, मूर्खा ! येथुनीं जा निघून' ।

राघोबा ते बोलती क्रोधवेगें; ३
 कांपूं ज्याचें अंग सर्वस्व लागे ॥ ३८ ॥ ॥१३॥

“कापांत जा सत्वर दुष्ट सिंगा
 उन्मत्त तूं येथ करीं न दंगा ! ।

समूशेर घेवोनि अरे हरामी
 प्रवृत्त होशी अति दुष्ट कार्मी ॥ ३९ ॥ ॥

खाशी ज्याचें अन्न मूर्खा मुखानें
 त्याच्या कंठीं खड्ग देशी करानें ! ।

स्वस्वामीचा प्राण घेण्यांत शूर
 रे चांडाला हो तुला केवि धीर ॥ ४० ॥

“करुनि सेवन या गृहिं भाकरी
 करिशि आज बहूदिन चाकरी ! ।

कुल जरी रजपूत तुझे असे
 त्वरित सोडुनि हें स्थळ जा कसें ! ॥ ४१ ॥ ॥

म्हणे हालवोनी तदा सिंग मान

“महाराज ! आहां तुम्ही बेइमान ! ।

प्रतापें घडे सर्व हें आपल्या हो

अम्ही दास हमेश बंदेच आहों ! ॥ ४२ ॥

जो हुकूम हुजुरांतुन येतो

मान्य संतत अम्हांप्रति होतो ।

चाकरास धनि चाकरि सांगे

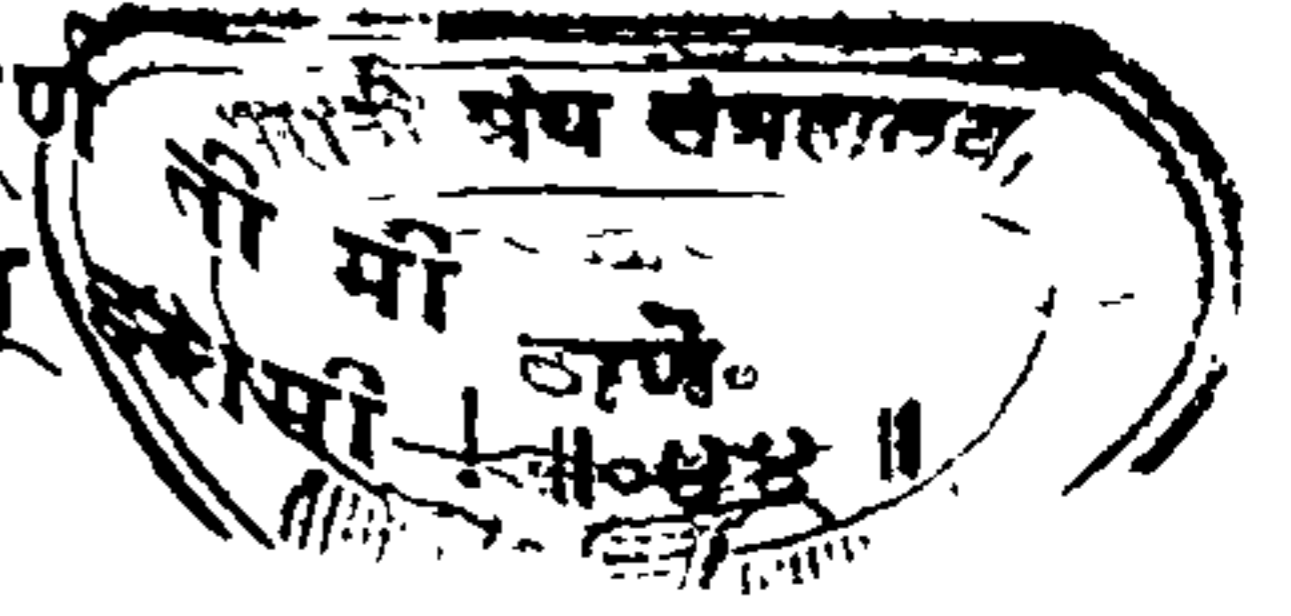
त्यास तीच करणें मग लागे ॥ ४३ ॥

“मुखें सुष्ट वा दुष्ट वाणी वदावी

प्रतिज्ञा खरी सर्वथा ती करावी ।

[५१]

बड़े जी प्रतिज्ञा करीं पूर्ण
हरामी नसें जेंवि बम्बन्
आर्या.

फेकुनि पत्र पुढें तें
सिंग म्हणे "लेख कोण दुष्टाचा ।
' मारावा ' स्पष्ट असें

लिहिलें तो हात काय दादांचा ? ॥ ४५ ॥

भुलुनी त्या बाईला
म्हणतां आम्हां हराम या वेळीं ।

केळीं खाउनि होतां

राज्याचा करुनि राखरांगोळी ! ॥ ४६ ॥

स्त्रैणत्वे पत्र दिलें

तत्क्षणें कर हे न खाक कां झाले ! ।

रे रे ! दुष्टा कर्मा !

अनुचित नसतें कपारिं या आलें ॥ ४७ ॥

नेणुनि दुष्ट मनोरथ

त्या बाईच्या मनांतला सारा ।

उचलुनि हर ! हर ! कैसा

घे मी दुर्भाग्य बेलभंडारा ॥ ४८ ॥

नारायणास सोडा

काळाची कां करा वृथा हानी ! ।

दादा होइल अमुच्या

हातुनि तुमचाच घात या स्थानीं" ॥ ४९ ॥

तों इतुक्यांत गवाक्षांतुन

ती पापीण ओरडे कृत्या ।

राघोबा ते बोलती क्रोधवेगें;
कांपूं ज्याचें अंग सर्वस्व लागे ॥ ३८ ॥ १३ ॥

“कापांत जा सत्वर दुष्ट सिंगा
उन्मत्त तूं येथ करीं न दंगा ! ।
समूशेर घेवोनि अरे हरामी
प्रवृत्त होशी अति दुष्ट कार्मी ॥ ३९ ॥

खाशी ज्याचें अन्न मूर्खा मुखानें
त्याच्या कंठीं खड्ग देशी करानें ! ।
स्वस्वामीचा प्राण घेण्यांत शूर
रे चांडाला हो तुला केंवि धीर ॥ ४० ॥

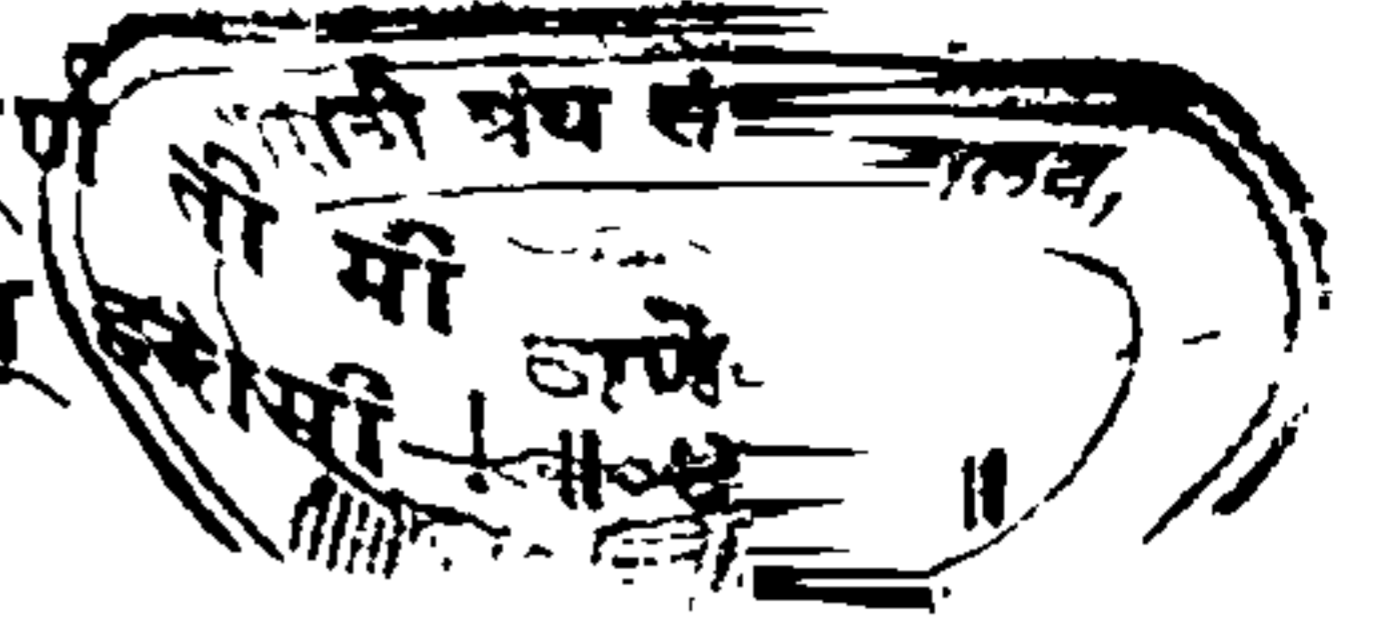
“करुनि सेवन या गृहिं भाकरी
करिशि आज बहुदिन चाकरी ! ।
कुल जरी रजपूत तुझे असे
त्वरित सोडुनि हें स्थळ जा कसें ! ॥ ४१ ॥

म्हणे हालवोनी तदा सिंग मान
“महाराज ! आहां तुम्ही बेइमान ! ।
प्रतापें घडे सर्व हें आपल्या हो
अम्ही दास हमेश बंदेच आहों ! ॥ ४२ ॥

जो हुकूम हुजुरांतुन येतो
मान्य संतत अम्हांप्रति होतो ।
चाकरास धनि चाकरि सांगे
त्यास तीच करणें मग लागे ॥ ४३ ॥

“मुखें मुष्ट वा दुष्ट वाणी वदावी
प्रतिज्ञा खरी सर्वथा ती करावी ।

घडे जी प्रतिज्ञा करीं पूर्ण
हरामी नसें जेंवि बम्भनू
आर्या.

फेकुनि पत्र पुढें तें
सिंग म्हणे "लेख कोण दुष्टाचा ।
'मारावा' स्पष्ट असें
लिहिलें तो हात काय दादांचा ? ॥ ४५ ॥

भुलुनी त्या बाईला
म्हणतां आम्हां हराम या वेळीं ।
केळीं खाउनि होतां
राज्याचा कसनि राखरांगोळी ! ॥ ४६ ॥

स्त्रैणत्वे पत्र दिलें
तत्क्षणें कर हे न खाक कां झाले ! ।
रे रं ! दुष्ट कर्मा !

अनुचित नसतें कपारिं या आलें ॥ ४७ ॥

नेणुनि दुष्ट मनोरथ
त्या बाईच्या मनांतला सारा ।
उचलुनि हर ! हर ! कैसा
घे मी दुर्भाग्य बेलभंडारा ॥ ४८ ॥

नारायणास सोडा
काळाची कां करा वृथा हानी ! ।
दादा होइल अमुच्या
हातुनि तुमचाच घात या स्थानीं" ॥ ४९ ॥

तों इतुक्यांत गवाक्षांतुन
ती पापीण ओरडे कृत्या ।

दुष्टा सुमेरसिंगा !

अटपुनि घेशी त्वरें न कां कृत्या ? ॥ ५० ॥

ज्या हस्तांनीं लिहिलीं

गोड अशीं अक्षरें क्षणामार्जी ।

वळवायास्तव केले

अबलेनें यत्न थोर या कार्जी ? ॥ ५१ ॥

जे हस्त या प्रसंगीं

उलटुनि निर्लज्ज दुष्ट कवळीती ।

या मेल्या पोरानें,

काटुनि ते टांक कां वृथा भीती ! ॥ ५२ ॥

हें टाकितें पुसोनी

कुंकू मीं भाळिंचें दुजें काय ? ।

या सौभाग्यापेक्षां

वैधव्यानें सुशोभ हा काय !!! ” ५३ ॥

काढोनि घोर वचनें स्वमुखेंच अंतीं

काळें करी मग विलक्षण राक्षसी ती ! ।

सोडोनि तों अहह शेवाटिं सर्व कींव

जाई हळूच निघुनी रघुनाथराव ! ॥ ५४ ॥

दिंड्या.

अहा जैसा तो मेंढपाळ जातां ।

नसे रानीं कोंकरालागिं त्राता ।

तदा कोल्हे लांडगे कावळे ते ।

जाति धांवोनी त्यास खावयातें ! ॥ ५५ ॥

अहा! आश्रय जाउनी पेशव्याचा

पडे व्याघ्रांच्या मुखीं काय साचा ।

गारदी ते सत्वरें "दीन दीन" ।
करुनि धरिती तें बाळ तातहीन !! ॥ ५६ ॥

आर्या.

अत्यन्त लीन होउनि
रडुनी गद्गद, सुमेरसिंगास ।
मारी मिठी, वदे मग
"माठं नको या अनाथ बाळास ! " ॥ ५७ ॥

"बाबा सुमेरसिंगा,
माता मजला पिताहि तैसारे ।
नूंच सख्या या समयीं
गमशी भुवनांत बा मला सारें ! ॥ ५८ ॥

मातेनें जन्म दिला,
परि रक्षिल जो पिता वदति त्याते ।
त्यागुनि दुष्कृत्याते,
करिं सिंगा आज धर्मकृत्याते ! ॥ ५९ ॥

"नसे प्राणदानापरी दान अन्य
असे दानदाते जर्गीं होति धन्य ।
न कां बांधिशी गांठिं हें थोर पुण्य
तुला लाभती वित्तराशी अगण्य । ॥ ६० ॥

आर्या.

"देईन सर्व कांहीं
परि या वेळीं दया तुला येवो ! ।
रक्ष सख्या ! तार मला,
हृदय तुझे अल्प आर्द्रता पावो ! ॥ ६१ ॥

मोठा पराक्रमी तूं,
मी दुर्बल दीन पोरका बाल ।
खड्ग रणोचित दूषित

करिशी मारुनि आज कंगाल ॥ ६२ ॥

“न मित्र मजला तुझ्याविण अशा प्रसंगीं असे
स्वरक्षण करावया स्वकरिं शस्त्रही या नसे ! ।
न दे मरण, येइ जो शरण, शूर त्यातें खरा
तया पुरुष बोलती, करिं विचार सिंगा बरा ॥ ६३ ॥

पद (राग काफो.)

तारक पालक जीवनदायक
कोण दुजा वद सिंगा ।
दुर्भर दुर्धर नेम तुझा तो
घालवि सत्वर भंगा ॥ ध्रु० ॥

आजवरी मज सांभाळुनेयां,
निष्ठुर हृदय घडावें ।

कां तरी सांग सख्या तव आतां-
बालक हें रक्षावें ! ॥ १ ॥

॥ तारक पालक० ॥

बालपणापासुनि जो तरु तूं
प्रेमसुसिंचित केला ।

कां सहसा तो काहुनि टाकिशि,
एक सख्या हाकेला ॥ २ ॥

॥ तारक पालक० ॥

अपराधाविण सूड कशास्तव
घेशी, विवेक मनी ।

क्षणभर कर तरि, जाय मरनी
फुकट तुझारे धनी ! ॥ ३ ॥

॥ तारक पालक० ॥ ६४ ॥

साक्या.

श्रवण करुनि हें व्याकुळ झाला,
जिवि पुन्हा सिंगाचा ।

दर दर सुटला द्रव हृदयाला,
दाह घडे अंगाचा ॥ ६५ ॥

नेत्रांमधुनी टपटप गळती लोट जणों अश्रूचे ।
लटपट होउनि शस्त्र गळालें धरणीवर हातींचें ॥६६॥

यजमानाला कळवुनि दृढतर
तो गद्गद कंठानें ।

म्हणे "अहाहा ! समय आणिला
काय नीलकंठानें ॥ ६७ ॥

धरुनि हनुवटी निजपतिची मग
दर्शन घेइ मुखाचें ।

"अहह ! दुष्ट मी छेदन करुं या
सुंदर नवचंद्राचें ? ॥ ६८ ॥

" नारायण तूं बालक माझे !
काय करुं भगवंता !

मी जन्मांतरिं पातक केले
काय महान अनंता ॥ ६९ ॥

‘काटुनि टाका मजला कोणी
 घेउनि ही सम्शेर ।
 हर! हर! पातक करुं तरी मी
 केवि विभो हें थोर ! ॥ ७० ॥

आर्या.

या परि काळिज त्याचें
 खायाला लागलें तयाला हो ।
 बोले “गर्दन माझी
 काटा कोणी तरी असे याहो !” ॥ ७१ ॥
 सत्याचें पालन ही
 रजपुत यांची करी सदा जाती ।
 वचनाला गुंनुनि परि
 अहह! जर्गी हे कसे फसुनि जाती ॥ ७२ ॥
 मित्रा! सुमेरसिंगा
 व्यर्थ सख्या घेशि बेलभंडारा ।
 कोठुनि बुद्धि तुला हो!
 निजपतिच्या बुडविण्यास संसारा ! ॥ ७३ ॥
 असो यापरी गोंधळे फार सिंग
 तयाची घडे फार ती बुद्धि गुंग ।
 करावें कसें काय कांहीं कळेना
 जिवाचा धनीही तया मारवेना ॥ ७४ ॥
 पुन्हा खड्ग घेई, पुन्हा दूर फेंकी,
 पुन्हा भूवरी अंग सक्रोध टांकी ।

मिठी घालुनी घट्ट नारायणास
करी शोक; दे शाप तो आपणास ॥ ७५ ॥

ह्मणे “ही जळो जीभ, जाई न जीव
“जळो चाकरी ब्राह्मणाची वृथेव ! ।

कसा बाइनें घोळ हो घातला हा
कसाबापरी कृत्य सांगे अहाहा !! ॥ ७६ ॥

“मारावा” हे शब्द केले करानें
ऐसें केले काय या लेंकरानें ।

दादा! बुद्धी मंद झाली कशी ही
कैसा लेखीं हात तो दुष्ट वाही !! ॥ ७७ ॥

आर्या.

“बेअकल होउनियां
स्त्रैणत्वं घोर लेख हा लिहिला ।

चांडाळिण परि झाला
लुब्ध कसे मीन पारध्यास हिला ? ॥ ७८ ॥

ऐसें सुमेरसिंग स्वमुखें दुःशब्द योग्य काढी तो ।
ती कृत्या क्रोधानें येउनि बोले विलंब कां होतो ? ७९

“मेल्या सुमेरसिंगा !

जात हरामी खरी तुझी सारी ।

काहुनि कंटक सत्वर
मजसि सुखी कां न करिशि संसारीं ! ॥ ८० ॥

तो सिंग सक्रोध असें ह्मणाला

“गे पापिणी कृष्ण करीं मुखाला ।

हैं सत्य दुष्कृत्य घडे न माते
येथोनि जा सत्वर दुष्टमाते !!” ॥ ८१ ।

आर्या.

भाणंदीबाई हैं परिसुनि करि फार लाल नेत्रांतें ।
बोले “मेल्या! दुसरा खास पती पाहिलास मातेतें ८२

वचनास गुंतशी तूं
आतां ऐसा कसा अरे सुटशी ।

विश्वासघात करिशी
बहुत तरी बाप होत रे तुजशी! ” ॥ ८३ ॥

शब्द तिच्या तोंडांतुनि
ऐसे अश्लाघ्य सिंग ऐकुनि तो ।

खवळे व्याघ्र जसा कीं,
अंगाचा दाह होउनी जातो ॥ ८४ ॥

उठे क्रोधवेगें, करी रक्त डोळें
शुशब्दें गमे अंग सर्वस्व पोळे ।

वदे गारद्यातें “असे दुष्ट दीन
ह्मणा पाहतां काय हो दीन दीन ! ॥ ८५ ॥

बुडो पेशवाई, बुडो राज्य सर्व
अहो ! लोटलें आज हें दुष्ट पर्व ।

असे शंकरेच्छा घडे खास तैसें
उठा गारदीहो ! वनीं व्याघ्र जैसे !” ॥ ८६ ॥

नारायण तों फोडी
ऐकुनि हे घोर शब्द किंकाली ।

चांपाजी! येरे!

“वा मरतो पलाच या काळीं” ॥ ८७ ॥

“दं चांपाजी धांवे

ममत्मीला मारि घट्ट घट्ट मिठी ।

तोड! हर! तोहि धन्याच्या

मृह्यां मग जीव आपुला कंठीं ॥ ८८ ॥

पुनरापि तो नारायण

आश्रय जाऊनि एकला धांवे ।

तो गाय आड आली

कीं पतिचें काज अन्ति साधावें ॥ ८९ ॥

“बहुत दिन तुझे मी दुग्ध सेवून केली

निजतनु अति पुष्टा, या जर्गीं केलि केली ।

ह्मणुनि खचित आई माझि तूं या प्रसंगीं

निजमुत परि आतां तार गे तार अंगीं” ॥ ९० ॥

ह्मणुनि काय तो बिलगला तिला पेशवा

“अहह! तार गा मजसि तार गा केशवा” ।

अखिल शेवटीं विविध यत्न होती वृथा

श्रमुनि भूवरी मग निराश हो सर्वथा ॥ ९१ ॥

ती धेनु ते मारिति दुष्ट लोक

उयांतें नसे अल्प तदा विवेक ।

कल्होल झाला मग तो प्रचण्ड

ते गारदी मांडिति थोर बंड ॥ ९२ ॥

धनी जो राजाचा, जन दुलतसे, लक्ष पदरीं

परी यत्प्राणांतें लघुतम असा सेवक हरी! ।

शरीराचे होती पडुनि तुकडे विस्तृत कसे
 विचित्र प्रारब्धा! तवाहि महिमा भूतलें ३८१ ।
 गळून पडला जणों मुकुटिंचा मणी भूवरी,
 पळून अथवा गमे खचित जाय लक्ष्मी घरीं! ।
 जगांत अति वाढला प्रबळ पातक्यांचा गण
 म्हणोनि जणुं मावळे अहह! 'सूर्यनारायण' ! ॥२४॥
 विश्वामित्र जसा पुरातन हरिश्चंद्रास तो भोंवला,
 भोंवे कैकयि मत्सरी कुटिल ती बा रामचंद्रा तुला! ।
 किंवा पंडुमुतांस दुर्धर जशी दुर्योधनाची मती
 हाहा! आज सुभेरासिंग! तुजला आणदि देदुर्गती! २५
 भेटे पानपतांत मृत्यु सहसा विश्वासरावा तुला !
 थेऊरीं तुज माधवा रणपटो चाण्डाल तो भेटला
 राव्यामाजिं सुखांत सर्व असतां नारायणालागिं
 रत्नें यापरि तीन हीं कशिं अहा! नेलीं तयानें गृहीं २

वाटे त्यांत परंतु वाइट असें
 कीं शूर होतासरे!

दुदैवें अमुच्या जरी न तव तें
 आयुष्य थोडें सरे ।

२५॥

तूं, मोठे करुनी प्रताप, अवध्या
 विस्तीर्ण राज्यास या
 विप्राधीनच टाकितास करुनी
 हें दुःख हो कासया! ॥ २७ ॥

जातां नारायणा तूं अशुभ
 शिरकलें सौख्य सारें उडालें,